

De toekomstige inkomenspositie van ouderen

Inhoudsopgave

Inleiding

Samenvatting

Conclusies

1 De inkomenspositie van ouderen, 2006

- 1.1 De ontwikkeling van het inkomen van ouderen
- 1.2 Het inkomen van ouderen ten opzichte van jongeren
- 1.3 De samenstelling van het inkomen van ouderen
- 1.4 Inkomensverschillen onder ouderen
- 1.5 Het vermogen van ouderen
- 1.6 Het pensioenresultaat

2 Veranderingen in de bevolking

- 2.1 Demografische trends
- 2.2 Trends in de huishoudvorming
- 2.3 Trends in het opleidingsniveau van de bevolking
- 2.4 Arbeidsmarktrends

3 Veranderingen in het inkomen

- 3.1 Lonen, rente en prijzen
- 3.2 Premies en belastingen

4 Veranderingen in pensioenen

- 4.1 De AOW
- 4.2 Het aanvullende pensioen
- 4.3 De derde-pijlerpensioenen

5 Veranderingen in het vermogen

- 5.1 De eigen woning
- 5.2 Het overige financiële vermogen

6 De toekomstige inkomenspositie van ouderen

- 6.1 De levensloop van ouderen
- 6.2 Inkomen en koopkracht tot 2030
- 6.3 Veranderingen in de samenstelling van het inkomen van ouderen
- 6.4 Veranderingen in het inkomen van ouderen ten opzichte van de jongere generatie
- 6.5 Ontwikkelingen onder lage en hoge inkomensgroepen
- 6.6 Veranderingen in de inkomensverschillen onder ouderen
- 6.7 Veranderingen in het vermogen van ouderen
- 6.8 Inkomen en vermogen

7 Kansen en risico's

Bijlage: Beschrijving van het model

Literatuurlijst

Inleiding

De toekomstige inkomenspositie van ouderen houdt de gemoederen flink bezig. Aan de ene kant zijn er factoren die de inkomenspositie van ouderen negatief kunnen beïnvloeden. Zo zorgt de vergrijzing voor hogere kosten van de AOW en een kleiner draagvlak voor de financiering daarvan. Stijgende kosten van de zorg, voor een deel veroorzaakt door de vergrijzing, kunnen zorgen voor hogere premies en daarmee een lager besteedbaar inkomen. Tegenvallende rendementen op de beurs hebben de afgelopen jaren gezorgd voor beperkte indexering van de pensioenen. De overgang van eindloon naar middelloonstelsel maakt de toekomstige pensioenen daar extra gevoelig voor. Een groter wordende groep oudere immigranten heeft minder jaren pensioen opgebouwd en heeft te maken met een onvolledige AOW opbouw.

Tegenover deze risico's op verslechtering van de inkomenspositie staan ook kansen op verbetering. Nederland lijkt met een belegd vermogen van pensioenfondsen dat in 2005 is opgelopen tot 124% van het bruto binnenlands product, op de toekomst voorbereid. De gestegen arbeidsparticipatie leidt tot een grotere pensioenopbouw en dus hogere pensioenen in de toekomst. Daarbij liggen vooral kansen voor verbetering van de inkomenspositie van vrouwen. Verder zijn in de loop der jaren de deelname en kwaliteit van de aanvullende pensioenen verbeterd waardoor de toekomstige generatie ouderen vaker een beter pensioen heeft opgebouwd. Ook het opleidingsniveau van de toekomstige ouderen stijgt. Aangezien hoger opgeleiden een hoger inkomen hebben zal ook het pensioen hoger worden. Daarnaast komen in de toekomst besparingen uit het verleden via 3^e-pijlerpensioenen tot uitkering. Bovendien is het vermogen van huishoudens de afgelopen decennia fors gestegen. Dit vermogen kan door ouderen worden vrijgemaakt voor consumptie.

De centrale vraag in dit werkdocument is wat per saldo de invloed is van deze ontwikkelingen op de inkomenspositie van ouderen over de periode 2005-2030. In het eerste hoofdstuk wordt de huidige inkomenspositie van ouderen in kaart gebracht. In de hoofdstukken 2 tot en met 5 worden op basis van toekomstverkenningen van het CPB, SCP, CBS en RIVM de ontwikkelingen beschreven die van invloed zijn op de toekomstige inkomenspositie van ouderen. De veranderingen in de inkomenspositie van ouderen komen in hoofdstuk 6 aan de orde. Hierin wordt ook een vergelijking gemaakt met het inkomen van de 65-minners en wordt onderzocht welke groepen ouderen in de toekomst aangewezen zullen zijn op een relatief laag of hoog inkomen. Daarbij wordt ook aandacht geschonken aan de positie van vrouwen. De onzekerheden rond de toekomstige ontwikkelingen en de invloed daarvan op de inkomenspositie van ouderen worden in hoofdstuk 7 in kaart gebracht.

Dit werkdocument is een actualisatie en verdere uitwerking van een soortgelijke verkenning uit 2001 (Sociale nota 2001, SZW en werkdocument 230, SZW). Behalve een actualisatie is nu ook de ontwikkeling van het inkomen uit 3^e-pijlerpensioenen en het inkomen uit vermogen in kaart gebracht. Bij de berekeningen wordt gebruik gemaakt van het microsimulatiemodel MICROS. Dit model maakt gebruik van een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking van circa 60.000 huishoudens en huishoudleden (WoningBehoeftenOnderzoek 2002, VROM). De gegevens van de individuele huishoudens worden door het simuleren van gebeurtenissen van jaar op jaar geactualiseerd. In Bijlage 1 wordt het model beschreven.

Samenvatting

De ontwikkeling van de inkomenspositie van ouderen op lange termijn wordt bepaald door een groot aantal factoren. Demografische ontwikkelingen, veranderingen in huishoudvorming, arbeidsparticipatie, loon- en rente, indexerings van pensioenen en veranderingen in het inkomensbeleid bepalen mede het inkomen van de toekomstige ouderen. Doel van dit werkdocument is vooral om een indruk te geven van een aantal relevante ontwikkelingen, en daarbij de trends en mechanismen in kaart te brengen die van invloed zijn op de toekomstige inkomenspositie van ouderen. Conjecturale ontwikkelingen blijven buiten beschouwing. Het resultaat vormt dan ook geen prognose voor de feitelijke situatie in 2030, maar een illustratie van de werking van een aantal trends die het inkomensbeeld bepalen.

Veronderstellingen over de volume ontwikkelingen

De demografische ramingen van het CBS (2005) laten een toename van het aantal ouderen tussen 2006 en 2030 zien met bijna 70%. Een steeds groter deel van de ouderen is alleenstaand en profiteert daarmee niet van de schaalvoordelen van het samenwonen. Het aantal hoger opgeleide ouderen neemt in de loop der tijd fors toe, waardoor het inkomen van de toekomstige ouderen hoger zal worden.

Voor de komende jaren gaat het CPB (2005) uit van een beperkte autonome stijging van de arbeidsparticipatie. Verder wordt verondersteld dat de gemiddelde arbeidsduur ongeveer gelijk blijft. Een hogere arbeidsparticipatie betekent een groter draagvlak voor de financiering van de vergrijzingsuitgaven en zorgt voor een hogere pensioenopbouw. Dit resulteert in een hoger inkomen van de toekomstige ouderen.

Veronderstellingen over lonen, rente, premies en belastingen

Op lange termijn is de hoogte van de loonstijging afhankelijk van de inflatie en de stijging van de arbeidsproductiviteit. Uitgegaan wordt van een inflatie van 2% en een arbeidsproductiviteitsstijging van 1.7% op lange termijn. De hoogte van de netto minimumuitkeringen, waaronder de AOW, blijft gekoppeld aan de hoogte van het netto minimumloon (de netto-netto koppeling).

Bij de vaststelling van het netto inkomen wordt het belastingstelsel 2006 gehanteerd. Verondersteld wordt dat de belastingdruk in de toekomst ongewijzigd blijft. De hoogte van de pensioenpremie wordt bepaald door een vergelijking van het beschikbare vermogen van de pensioenfondsen met de toekomstige pensioenverplichtingen (de dekkingsgraad). De hoogte van de sociale premies is afhankelijk van de hoogte van de uitgaven en de ontwikkeling van de heffingsgrondslag. De AOW premie blijft gemaximeerd.

De hoogte van het toekomstige rendement op beleggingen is voor Nederland belangrijk vanwege het grote vermogen dat is opgebouwd door pensioenfondsen. Ook ouderen zelf beschikken over een aanzienlijk vermogen. Voor de lange termijn wordt in EU-verband voor alle landen uitgegaan van een reëel totaalrendement op beleggingen van 3%. De reële risicoloze rente bedraagt op lange termijn 1.5% en het reële rendement op risicodragend vermogen 4.5%.

Veronderstellingen rond pensioenen

In de vooruitberekening is uitgegaan van een aantal pensioenregelingen: het ABP, PGGM en twee voor de marktsector (één gebaseerd op eindloon en één gebaseerd op middelloon). Het aandeel regelingen gebaseerd op eindloon neemt af tot 5%. Het ambitieniveau van het middelloonsysteem in de marktsector is gelijk aan dat van het eindloonsysteem: een vervangingsvoet van 70% bij een normale carrière.

Het tweede-pijlerpensioen zorgt voor een pensioenopbouw boven op de AOW. Vandaar dat over het deel van het inkomen waarover de AOW voor pensioen zorgt geen premie wordt betaald (de franchise). Over dat deel worden ook geen pensioenrechten opgebouwd. In de afgelopen jaren is de franchise bij veel pensioenfondsen verlaagd. Voor de toekomst worden geen structurele aanpassingen van de franchise verondersteld.

Voor het inkomen van ouderen is de mate waarin het ingegane pensioen (en de opbouw) wordt geïndexeerd van groot belang. Omdat de dekkingsgraad van de pensioenfondsen inmiddels aanzienlijk is verbeterd wordt hier uitgegaan van volledige indexering.

Om de pensioenregeling goedkoper te maken zijn nabestaandenpensioenen in de afgelopen jaren vaak beperkt. Om het inkomen op peil te houden wordt, indien nodig, verondersteld dat een deel van het oudedagspensioen wordt omgezet in een nabestaandenpensioen. Andersom wordt verondersteld dat een nabestaandenpensioen wordt afgekocht wanneer het inkomen van de langstlevende partner voldoende op niveau blijft.

Het oudedagspensioen kan niet alleen verhoogd worden door uitruil van het nabestaandenpensioen maar ook door het afzien van vervroegd uittreden. De waarde van het niet opgenomen prepensioen wordt toegevoegd aan het oudedagspensioen. Niet uittreden verhoogt dus het oudedagspensioen. Daar komt nog bij dat bij niet uittreden ook de pensioenopbouw doorloopt.

Veronderstellingen rond de vermogensvorming

Het vermogen van huishoudens bestaat uit de waarde van de eigen woning, spaargelden, effecten minus de schulden. De eigen woning is voor veel huishoudens de grootste vermogenscomponent. Voor de vooruitberekening wordt uitgegaan van ongewijzigde voorkeuren voor een koop- of huurwoning.

De woningprijzen zijn vooral in de tweede helft van de jaren negentig fors gestegen. Voor de lange termijn wordt uitgegaan van een reële prijsstijging van 1% per jaar. Het aflossen van de hypotheek zorgt ervoor dat vooral ouderen de beschikking hebben over een groot eigen vermogen in de vorm van de eigen woning. Ouderen kiezen echter steeds vaker voor de aflossingsvrije hypotheek. In de vooruitberekening wordt een gelijkblijvend keuzegedrag verondersteld.

Ouderen blijven vaak nog sparen. Ouderen sparen om onverwachte uitgaven te kunnen financieren en reserveren een deel van hun vermogen voor erfgenamen. De bereidheid om te ontsparen onder de nieuwe generatie ouderen lijkt de afgelopen decennia te zijn toegenomen. Anderzijds is een steeds groter deel van de ouderen van mening dat geld nalaten aan erfgenamen belangrijk is. Voor de toekomst wordt verondersteld dat het gemiddeld gereserveerde bedrag voor erfgenamen daalt.

De inkomensontwikkeling van ouderen

Vanaf de invoering van de AOW is de koopkracht van de AOW verdubbeld. De stijging was groter dan van het sociaal minimum beneden de 65 jaar, het minimumloon en het modale loon. Gegeven de veronderstellingen stijgt de koopkracht van ouderen de komende jaren structureel met iets minder dan 1% per jaar.

Het reële inkomen van ouderen stijgt meer dan de koopkracht. Ouderen worden in de toekomst steeds hoger opgeleid, hebben vaker een hoger loon gehad en ontvangen daardoor een hoger pensioen. De arbeidsparticipatie van vrouwen stijgt waardoor er meer pensioen wordt opgebouwd. Het nabestaandenpensioen kan hierdoor vaker worden afgekocht. Prepensioen wordt vaker uitgesteld waardoor er langer pensioenopbouw plaats vindt en de opgebouwde prepensioenrechten benut kunnen worden voor een hoger oudedagspensioen. Verder komen de in het verleden opgebouwde 3^e-pijlerpensioenen tot uitkering. Tegelijkertijd overlijden oudere generaties met een gemiddeld lager pensioen. Het reële inkomen van ouderen neemt hierdoor de komende jaren meer toe dan de koopkracht.

Over de gehele periode 2006-2030 stijgt de koopkracht van ouderen met bijna een kwart, terwijl het inkomen met ruim de helft toeneemt. Individuele ouderen zullen de extra inkomensstijging boven de koopkracht niet als verbetering ervaren. Alleen ten opzichte van eerdere generaties is hun inkomen hoger geworden. Zelf realiseren ze geen koopkrachtwinst ten opzicht van de situatie voorafgaand aan

de pensioenleeftijd. Ze hebben voordeel van het zelf opgebouwde vermogen, aanvullend pensioen en de lijfrente opbouw.

Ouderen versus jongeren

Wanneer rekening wordt gehouden met de verschillen in huishoudsamenstelling blijkt dat in 2006 de welvaart vanaf het 30^e jaar niet veel meer toeneemt. Het nog wel toenemende besteedbare inkomen is nodig om uitgaven voor kinderen en extra kosten van alleen wonen ten opzichte van samenwonen te dekken. Het zogenaamde gestandaardiseerde inkomen blijft vanaf het 30e jaar vrij stabiel; ook onder de ouderen. Ouderen boven de 65 zijn daardoor gemiddeld niet veel meer of minder welvarend dan de 30-64 jarigen. Personen die de pensioenleeftijd bereiken, hebben meestal al eerder te maken gehad met een inkomensachteruitgang vanuit een baan naar WW, WAO, of prépensioen. Het aantal personen dat vanuit een baan de pensioenleeftijd bereikt is nog gering. Hierdoor is er in driekwart van de gevallen sprake van een inkomensvoortgang op 65 jarige leeftijd.

Het mediane inkomen van ouderen is in 2006 93% van dat van de jongere generatie. Door een trendmatig toenemende arbeidsparticipatie van vooral vrouwen stijgt het inkomen van de bevolking beneden de 65 jaar. Bij het inkomen van ouderen wordt uitgegaan van volledige koppeling en indexering van aanvullende pensioenen. Een stijgende participatie werkt op termijn door naar hogere aanvullende pensioenen. Ook verbeteringen in het aanvullend pensioenen en het overlijden van oudere generaties met een laag aanvullend pensioen zorgen ervoor dat het inkomen van ouderen stijgt. Tot 2030 stijgt het mediane inkomen van de ouderen meer dan dat van de jongere generaties. Na 2010 wordt het inkomen van de mediane oudere hoger dan dat van de jongere generatie.

Het aanvullend pensioen

In 2006 heeft ongeveer 84% van de huishoudens een inkomen uit aanvullend pensioen. Een aanvullend pensioen kan ontbreken omdat er nooit betaald werk is verricht of iemand als zelfstandige heeft gewerkt. Ook kan het voorkomen dat door het ontbreken van een nabestaandenpensioen een pensioenuitkering van de overleden partner wegvalt. Verder is het mogelijk dat geen aanvullend pensioen is opgebouwd omdat hiertoe de mogelijkheid ontbrak.

In de afgelopen jaren is een aantal belemmeringen tot toetreding in pensioenfondsen weggenomen en is de omvang van de witte vlek teruggedrongen. Ook de kwaliteit van de regelingen is verbeterd. Zo is de minimum deelname leeftijd in veel regelingen verlaagd, is gelijke behandeling voor deeltijd werkenden en verevening van pensioen bij echtscheiding geregeld en is de indexering van pensioenrechten van slapers (ex premiebetalers) geregeld. Ook de overdracht van pensioenrechten bij verandering van pensioenfonds is wettelijk geregeld.

Het ontbreken van een aanvullend pensioen betekent niet altijd een minimuminkomen. Pensioensparen heeft in de loop der jaren de eigen vermogensvorming vervangen. Voor zelfstandigen is vermogensvorming (al dan niet in de eigen onderneming) vaak nog steeds belangrijk. Van de 220.000 huishoudens zonder aanvullend pensioen heeft driekwart inkomen uit vermogen. In 20% van de gevallen gaat het om een extra inkomen van meer dan 2500 euro per jaar. Dit kan gaan om inkomen uit rente of beleggingen maar ook om inkomen uit de eigen woning. Wanneer de hypotheek is afgelost vervalt het grootste deel van de woonlasten. Ten opzichte van een huurder ontstaat dan een inkomensvoordeel. Naast het tweede-pijlerpensioen kan ook pensioen worden opgebouwd door stortingen in kapitaalverzekeringen die in de toekomst periodieke lijfrente-uitkeringen opleveren. Een raming op basis van de inleg in het verleden laat zien dat eind 2003 een bedrag van 55 mld. euro beschikbaar is voor toekomstige lijfrente uitkeringen. Er zijn naar schatting ruim 1.5 miljoen personen met een opgebouwd lijfrente saldo dat nog niet wordt aangesproken.

Een steeds groter deel van de ouderen zal de komende jaren over een inkomen uit aanvullend pensioen beschikken. Bij de samenwonenden krijgen beide partners steeds vaker een aanvullend pensioen. Ook de hoogte van het pensioen stijgt. Het aantal huishoudens met een pensioen boven de 20.000 euro per jaar stijgt (gecorrigeerd voor inflatie) van 13 % tot 37% in 2030.

Solidariteit tussen de generaties

Het inkomen van ouderen bestaat in 2006 gemiddeld voor meer dan de helft uit AOW. Dit inkomen wordt opgebracht door de jongere generaties. Wanneer ook rekening wordt gehouden met het profijt van de gezondheidszorg bestaat het grootste deel van het inkomen van ouderen uit middelen die worden overgedragen van de jongere naar de oudere generatie. Daarbij is dan al rekening gehouden met alle eigen bijdragen en heffingen (inclusief BTW) die ouderen betalen. Het zelf verworven (arbeids-) inkomen en het zelf gespaarde inkomen uit het verleden (pensioen, vermogen) beloopt in 2006 minder dan de helft van de totale middelen waar ouderen over kunnen beschikken.

In de toekomst bestaat het inkomen van ouderen voor een steeds groter deel bestaat uit zelf gespaard inkomen. De ontvangen overdrachten van jongere generaties stijgen minder hard dan het pensioen. Juist doordat het pensioeninkomen zo stijgt wordt er door de ouderen ook steeds meer directe en indirecte belasting betaald. Het aandeel dat ouderen gemiddeld per huishouden ontvangen aan overdracht van de jongere generaties neemt af van 52% in 2006 tot 38% van de totale middelen van ouderen in 2030. De gemiddelde oudere wordt met andere woorden steeds minder afhankelijk van de overdrachten van de jongere generatie. Doordat het aantal oudere huishoudens toeneemt, stijgt het macrobedrag dat de jongere generatie moet opbrengen voor de ouderen echter wel.

Korting op de AOW

Bij verblijf of arbeid in het buitenland wordt geen volledige AOW opgebouwd. De meeste gekorte AOW uitkeringen worden overigens verstrekt aan personen die weer in het buitenland zijn gaan wonen. In Nederland werden in 2005 170.000 AOW uitkeringen gekort. In de meeste gevallen (62%) is de korting minder dan 20%. De komende jaren stijgt het aantal onvolledige AOW uitkeringen voor personen in Nederland fors: 600.000 in 2020. In een aantal gevallen, bijvoorbeeld grensarbeiders, staan daar wel pensioenrechten uit het buitenland tegenover. Wanneer er onvoldoende ander inkomen aanwezig is bestaat recht op een aanvulling via de bijstand. Het aantal huishoudens dat recht heeft op aanvulling uit de bijstand verdubbelt tot 2020. Ook afschaffing van de AOW-toeslag in 2015 zorgt voor een groter beroep op aanvulling via de bijstand.

Oudere vrouwen

Ouderen met een laag inkomen zijn vaak om oudere alleenstaande vrouwen. Dit kan te maken hebben met een geringe pensioenopbouw of slechte of ontbrekende nabestaandenpensioenen. Door de gestegen arbeidsparticipatie heeft de toekomstige generatie oudere vrouwen steeds vaker pensioen opgebouwd. Doordat in Nederland veel vrouwen in deeltijd werken en verondersteld wordt dat dit in de toekomst niet sterk zal veranderen, resulteert hierdoor ook in de toekomst vaak een laag pensioen.

Bij de nabestaandenpensioenen is de laatste jaren steeds vaker sprake van een pensioen op risicobasis. Na afloop van het dienstverband bestaat dan geen recht op een nabestaandenpensioen. Omdat risicoverzekeringen nog niet zo lang bestaan, is nog altijd veel nabestaandenpensioen opgebouwd. Bovendien kan gebruik worden gemaakt van het recht om op de pensioendatum oudedagspensioen om te zetten in nabestaandenpensioen. In de berekening wordt verondersteld dat dit altijd plaats vindt wanneer de inkomensachteruitgang bij overlijden van de partner te groot wordt. Hier ligt een eigen verantwoordelijkheid van de betrokkenen.

Het pensioeninkomen van vrouwen blijkt in de toekomst te verbeteren. De verbetering is het grootst bij vrouwen boven de 80 jaar. De verbetering is groter dan bij mannen. In 2006 is het gemiddelde aanvullende pensioen van mannen meer dan drie keer zo hoog als dat van vrouwen. In 2030 is het pensioen van mannen ruim het dubbele van dat van vrouwen. De verschillen worden dus kleiner maar blijven nog aanzienlijk. Het aandeel alleenstaande oudere vrouwen aan de onderkant van de inkomensverdeling van ouderen blijft in de toekomst ongewijzigd. De huidige groep wordt vervangen door nieuwe generaties (vaak allochtone) vrouwen met een gekorte AOW en weinig pensioenopbouw.

De later instromende cohorten ouderen hebben naar verhouding een hoger aanvullend pensioen, waardoor deze hoger in de inkomensverdeling terecht komen. Zolang het inkomen van de nieuwe

instroom blijft verbeteren, zijn oudere generaties (veelal alleenstaande vrouwen) vaker te vinden aan de onderkant van het inkomensgebouw. Het grote aandeel alleenstaande oudere vrouwen aan de onderkant ligt in die zin vooral aan de rijkere jongere generaties.

Lage en hoge inkomens

Om vast te kunnen stellen of er meer huishoudens met een laag inkomen bij komen, of juist het aantal huishoudens met een hoog inkomen stijgt, wordt een inkomensgrens gebruikt die gerelateerd is aan het mediane inkomen van de gehele bevolking. Dit is een relatieve grens: naarmate de algemene welvaart stijgt, stijgt ook de norm waaraan getoetst wordt.

Het aantal ouderen met een laag inkomen neemt volgens deze definitie alleen af wanneer het inkomen van ouderen aan de onderkant meer stijgt dan het inkomen van de mediane Nederlander. Dit blijkt niet het geval te zijn. Het aandeel ouderen met een laag inkomen neemt toe. Ten opzichte van de huidige ouderen hebben de toekomstige ouderen wel meer te besteden.

Tegelijkertijd stijgt het aantal huishoudens met een hoog inkomen (>1.5x mediaan). Het aandeel ouderen met een inkomen boven 2x modaal neemt echter af. Het aandeel welvarende ouderen wordt dus groter maar dat geldt niet voor de rijkste ouderen.

Inkomensverschillen onder ouderen

Onder huishoudens beneden de 65 jaar zijn de inkomensverschillen groter dan onder de ouderen. Er zijn weinig ouderen met alleen AOW. Meestal is er wel enig aanvullend pensioen of vermogen opgebouwd. Tegelijkertijd wordt het inkomen van de werkenden met een hoog inkomen via het aanvullende pensioen over het algemeen verlaagd tot maximaal 70% van het verdiende loon. Bovendien hebben de oudere generaties vaak minder pensioen opgebouwd en daardoor minder vaak een hoger inkomen.

In het verleden zijn de inkomensverschillen onder ouderen nauwelijks gewijzigd. In de komende jaren gaan door de instroom van nieuwe ouderen met hogere aanvullende pensioenen de middengroepen een steeds groter deel van het totale inkomen van ouderen verwerven. De laagste en hoogste inkomensgroepen blijven daar bij achter. Het toenemende inkomen van de middengroepen en het afnemende inkomensaandeel van de hoogste inkomensgroep verkleinen de inkomensverschillen. Aan de onderkant vergroot het afnemende inkomensaandeel de inkomensverschillen. Over het geheel genomen is er in de komende jaren, net als in het verleden, geen sprake van grote verschuivingen.

Het vermogen van ouderen

Ouderen beschikken over veel vermogen. In 2000 gemiddeld bijna 150.000 euro per huishouden. Dit vermogen bestaat uit de waarde van de eigen woning minus de restant hypotheekschuld en het overige financiële vermogen in beleggingen of spaartegoeden. Niet alle ouderen beschikken over een substantieel vermogen. Vermogen is ongelijker verdeeld dan inkomen. In 2006 heeft 40% van de ouderen nauwelijks inkomen uit vermogen en is 69% van het totale vermogen geconcentreerd bij 20% van de huishoudens. Net als in het verleden stijgt het eigen vermogen op lange termijn naar verhouding het meest onder de middengroepen. De grote vermogensbezitters gaan er minder op vooruit.

Wanneer we veronderstellen dat ouderen het beschikbare vermogen gedurende de restende levensduur jaarlijks in gelijke mate zouden consumeren, dan blijken de maximale consumptiemogelijkheden van ouderen ongeveer twee keer zo hoog te zijn als het inkomen. Bij ruim de helft van de ouderen is de maximale consumptie uit het vermogen groter dan het netto aanvullende pensioen. Het opbouwen van een vermogen is voor deze groep dus belangrijker geweest dan het opbouwen van een aanvullend pensioen.

Het aandeel ouderen met een eigen woning wordt steeds groter. Ook door de stijging van de woningprijzen neemt vermogensbezit via de eigen woning onder ouderen toe. Het deel van de eigen woningbezitters dat nog een hypotheek heeft verdubbeld echter. De populariteit van aflossingsvrije

hypotheken onder ouderen draagt hier aan bij. Per saldo groeit het eigen vermogen van ouderen in de eigen woning nog altijd meer dan de inflatie. Het overige financiële vermogen van ouderen stijgt minder dan het vermogen in de eigen woning. Het bedrag dat ouderen op 65 jarige leeftijd hebben opgebouwd blijft groeien. Verondersteld wordt dat ouderen in de toekomst een groter deel van het vermogen gaan gebruiken voor consumptie. Met het stijgen van de leeftijd daalt hierdoor het vermogen sterker dan op dit moment het geval is.

De omvang van het vermogen van ouderen neemt als gevolg van deze ontwikkelingen op lange termijn niet sterk toe. Uiteraard blijven er veel onzekerheden. Een plotselinge stijging van de huizenprijzen of waardevermindering van beleggingen kan het vermogen van ouderen sterker doen stijgen. Ook het gedrag van ouderen is onzeker. Ouderen beschikken over steeds meer vermogen maar kunnen ook beslissen dit te gebruiken voor vervroegde uitkering of om dit vermogen juist door te geven aan de volgende generatie. De keuzemogelijkheden worden groter. De hoogte van het inkomen geeft geen volledig beeld van de omvang van deze keuzemogelijkheden.

Onzekerheden

De vooruitblik tot 2030 geeft een aantal trends voor de toekomst aan. Onvoorziene gebeurtenissen kunnen het beeld echter, zowel in positieve als negatieve zin, flink veranderen. Een sterkere stijging van de arbeidsparticipatie heeft gevolgen voor het inkomen van ouderen via lagere financieringslasten van de vergrijzing en een hogere pensioenopbouw. Met de hoge pensioenreserves is Nederland ten opzichte van veel andere landen minder gevoelig voor de vergrijzing maar tegelijkertijd ontstaat daardoor een beleggingsrisico. Wanneer de vermogens van pensioenfondsen worden aangetast, kan dit leiden tot hogere premies en lagere indexering van de aanvullende pensioenen.

Anderzijds blijkt dat ten opzichte van een verkenning van 5 jaar geleden (Sociale nota 2001) de trends niet zijn gewijzigd. Dit ondanks de grote veranderingen die hebben plaats gevonden in de pensioenen en toekomstvooruitzichten. In de eerdere verkenning werd, net als nu, uitgegaan van een volledige indexering van de pensioenen. De verslechtering van de vermogenspositie van pensioenfondsen die heeft plaats gevonden is weer dusdanig hersteld dat deze veronderstelling onveranderd is gebleven.

Conclusies

- Op basis van de inzichten anno 2006 mag verwacht worden dat het gemiddelde inkomen van ouderen de komende jaren verder zal toenemen. Deels is dit het gevolg van koopkrachtverbetering. Een even zo groot deel van de inkomensverbetering is het gevolg van een samenstellingseffect: nieuwe generaties ouderen met hogere aanvullende pensioenen en het overlijden van oudere generaties. Individuele ouderen zullen deze extra inkomensstijging boven de koopkracht niet als verbetering ervaren. Alleen ten opzichte van eerdere generaties is hun inkomen hoger geworden. Zelf realiseren ze geen koopkrachtwinst ten opzichte van de situatie voorafgaand aan de pensioenleeftijd.
- Ook ten opzichte van de jongere generaties stijgt het inkomen van ouderen. Ouderen worden gemiddeld gesproken zelfs rijker dan jongere generaties. Het is ook onwaarschijnlijk dat ouderen structureel veel achter zouden blijven bij de actieven. Dit enerzijds omdat Nederland een traditie heeft van een gelijkmatige inkomensontwikkeling en anderzijds omdat de ouderen een steeds belangrijker deel van het electoraat worden.
- Het inkomen van ouderen bestaat voor een steeds groter deel uit zelf gespaard inkomen in de vorm van pensioen. Daardoor gaan ouderen ook meer belasting betalen en worden ze voor een kleiner deel van hun inkomen afhankelijk van overdrachten van de jongere generatie. Doordat het aantal ouderen stijgt, neemt het totale beroep op jongere generaties nog wel toe.
- Door de onvolledige AOW-opbouw zullen meer ouderen dan op dit moment zijn aangewezen op een bijstandsuitkering. Hierdoor is een grotere groep ouderen aangewezen op een laag inkomen. Tegelijkertijd groeit de omvang van de middengroep onder de ouderen fors. Vooral voor deze grote middengroep valt er steeds meer te kiezen. Langer doorwerken en de afkoop van nabestaandenpensioenen verhogen het oudedagspensioen.
- Ook het beschikbare vermogen van de ouderen vergroot de keuzemogelijkheden. Vermogen kan gebruikt worden om de consumptie te verhogen, vervroegd uit te treden of kan worden doorgegeven aan de volgende generatie. Vermogen is vaak belangrijker dan aanvullend pensioen. De verdeling van het vermogen is echter scheef, zodat een beperkte groep ouderen het meest profiteert. Ook hier geldt echter dat vooral de middelgrote vermogens het meest groeien. De verschillen in bestedingsmogelijkheden worden daardoor kleiner.
- Uit de analyse komt naar voren de toekomstige ouderen niet als armlastige groep aangemerkt kunnen worden. Evenmin is voor alle toekomstige ouderen een goudgerande toekomst weggelegd. Ouderen zijn ook wat inkomen betreft een heterogene groep.
- Het toekomstige inkomen van ouderen wordt door veel factoren beïnvloed. Deze factoren zijn niet allemaal goed voorspelbaar zijn. Vooral de toekomstige rendementen van beleggingen zijn onzeker en daarmee ook de indexering van pensioenrechten. Ondanks de grote veranderingen in de afgelopen jaren blijken de trends echter niet gewijzigd.

1 De inkomenspositie van ouderen in 2006

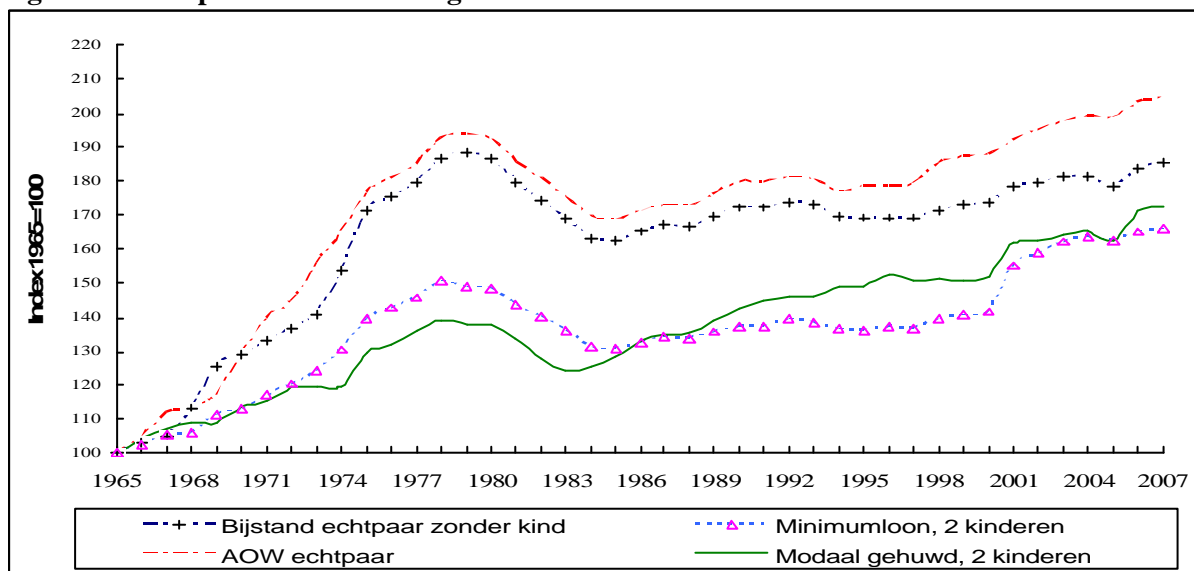
In dit hoofdstuk wordt de inkomenspositie van ouderen in 2006 in kaart gebracht. Dit vormt de basis voor de verdere doorrekening naar 2030. De resultaten van de vooruitberekening worden beschreven in hoofdstuk 6. Voorafgaand aan het beschrijven van de uitgangssituatie in 2006 wordt eerst de ontwikkeling van het inkomen van ouderen in het verleden in beeld gebracht.

Wanneer gesproken wordt over oudere huishoudens, wordt hieronder verstaan alle alleenstaanden van 65 jaar en ouder en samenwonenden waarbij beide partners minimaal 65 jaar zijn. Bij individuen gaat het om personen van 65 jaar of ouder. Tenzij anders aangegeven blijven ouderen die geen zelfstandige huishouding meer vormen (de intramurale bevolking) buiten beschouwing.

1.1 De ontwikkeling van het inkomen van ouderen

Bij het invoeren van de AOW in 1957 was dit een voorziening voor de meest noodzakelijke kosten van levensonderhoud. In 1964 werd de AOW verhoogd tot het niveau van het sociaal minimum. Vanaf dat moment is de koopkracht van de AOW verdubbeld. De stijging was groter dan van het sociaal minimum, het minimumloon en het modale loon (figuur 1.1).

Figuur 1.1. Koopkrachtontwikkeling 1965-2007

Bron: SZW

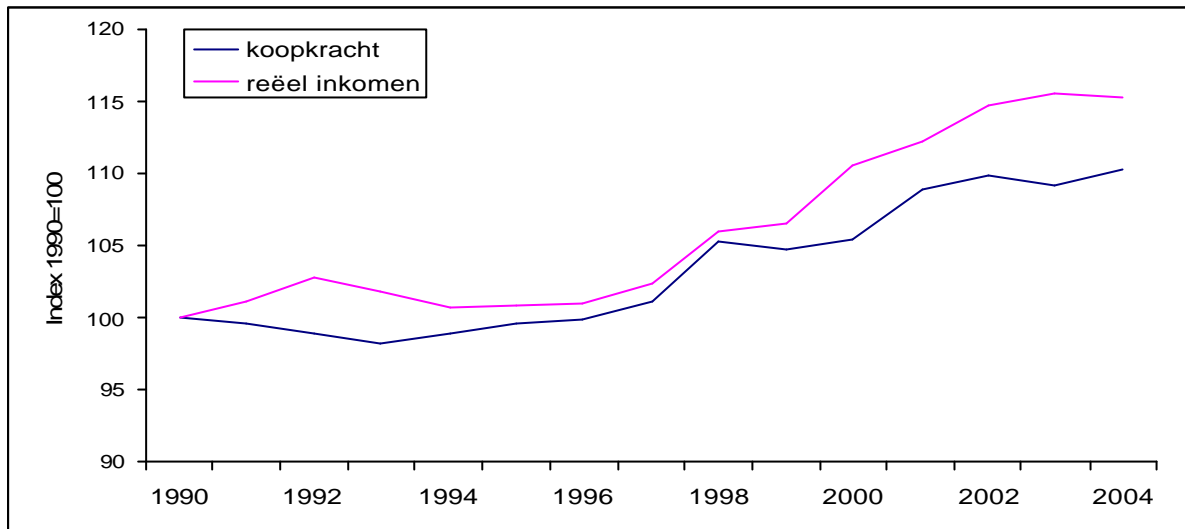
De grootste verbeteringen in de koopkracht van huishoudens hebben zich voorgedaan in de jaren tot 1979. Het sociaal minimum en de AOW verdubbelde bijna terwijl de lonen maar half zoveel stegen.

Tijdens de recessie die volgde daalde de koopkracht fors. Het hoge niveau van het sociaal minimum bleek structureel niet te handhaven. Er werden loonmaatregelen genomen welke eind 1982 werden gevolgd door een centraal akkoord over rendementsherstel en werkgelegenheids groei (het akkoord van Wassenaar). In de jaren daarna herstelde de koopkracht zich geleidelijk. Inmiddels ligt de koopkracht van ouderen en werkenden weer boven het niveau van 1979. Voor het sociaal minimum is dit nog niet het geval. De koopkracht van ouderen is meer gestegen dan de bijstand beneden de 65 jaar als gevolg van het invoeren en verhogen van de fiscale ouderenaftrek. De inkomenspositie van ouderen is ondersteund vanuit de gedachte dat ouderen niet in staat zijn zelf hun inkomen te verhogen en daarmee meer dan de 65-minners afhankelijk zijn van verbeteringen uit het statische koopkrachtbeeld. De ouderen met het laagste inkomen hebben hier het meeste profijt van gehad.

De (statische) koopkracht geeft een beeld van de verandering van het reële inkomen als gevolg van veranderingen in bruto inkomens, belasting- en premieheffing en inflatie. De koopkracht zegt niet alles over de ontwikkeling van het gemiddelde inkomen van ouderen. De instroom van nieuwe generaties

ouderen met een hoger aanvullend pensioen en het overlijden van ouderen met een laag pensioen zorgt er voor dat het gemiddelde reële inkomen van ouderen meer stijgt dan de gemiddelde koopkracht van ouderen.

Figuur 1.2 Ontwikkeling koopkracht en reële inkomen ouderen 1990-2004

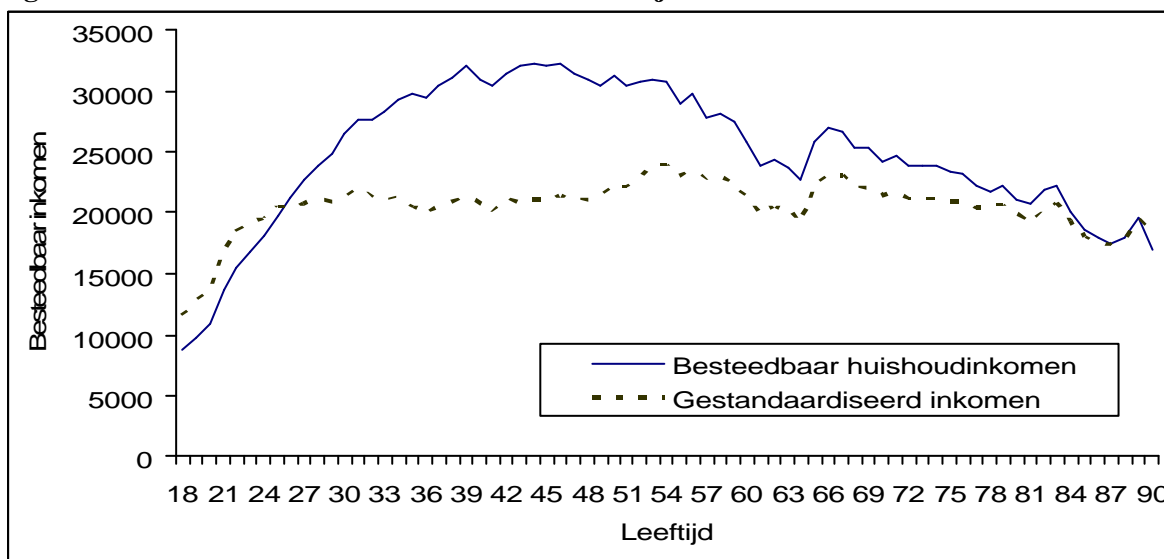
Bron: MICROS (koopkracht), CBS (reële inkomen)

Gemiddeld is het verschil ongeveer 0.4% punt per jaar. Individuele ouderen merken hier echter niets van. Voor hen blijft de koopkrachtontwikkeling het meest relevant. Door veranderende omstandigheden worden nieuwe generaties ouderen echter rijker dan blijkt uit de koopkrachtcijfers.

1.2 Het inkomen van ouderen ten opzichte van jongeren

Figuur 1.3 geeft een beeld van de hoogte van het huishoudinkomen naar leeftijd van de hoofdkostwinner in 2006.

Figuur 1.3 Besteedbare huishoudinkomen naar leeftijd 2006

Bron: MICROS

Het gemiddelde besteedbare huishoudinkomen neemt over het algemeen toe met de leeftijd en bereikt een top wanneer het hoofd van het huishouden ongeveer 40 jaar is. Door een afnemende arbeidsparticipatie en het niet doorgroeien in carrière daalt het gemiddelde inkomen daarna tot aan de leeftijd van 65 jaar. Vervolgens ontstaat recht op AOW en pensioen en hoeft geen AOW premie meer

betaald te worden. Het gemiddelde inkomen stijgt dan weer iets. Dit patroon, zoals weergegeven in figuur 1.3, is geen gemiddelde levensloop omdat telkens gekeken wordt naar andere huishoudens. Omdat de oudere generaties minder pensioen hebben opgebouwd dan degenen die net 65 zijn geworden daalt het gemiddelde inkomen van ouderen met de leeftijd.

Om huishoudens van verschillende samenstelling (alleenstaand, samenwonend, met en zonder kinderen) vergelijkbaar te maken, wordt uitgegaan van het gestandaardiseerde huishoudinkomen. Daarbij worden de gemiddelde uitgaven voor kinderen afgetrokken van het inkomen. Daarmee wordt het inkomen van samenwonenden zonder en met kinderen vergelijkbaar gemaakt. Verder wordt er mee rekening gehouden dat samenwonen schaalvoordelen oplevert. Zo nemen de woonlasten minder dan evenredig toe met het aantal personen in een huishouden. Het gevolg hiervan is dat de welvaart van twee alleenstaanden lager is dan van twee samenwonende personen. Ook in de AOW wordt hier rekening mee gehouden. De AOW van een paar is lager dan twee maal de alleenstaande uitkering. Het gestandaardiseerde inkomen geeft een beeld van de welvaartsverschillen tussen huishoudens.

Wanneer rekening wordt gehouden met de verschillen in huishoudsamenstelling blijkt dat de welvaart vanaf het 30^e jaar niet veel meer toeneemt. Het hogere inkomen is nodig om uitgaven voor kinderen en extra kosten van alleen wonen ten opzichte van samenwonen te dekken. Het gestandaardiseerde inkomen blijft vanaf het 30^e jaar vrij stabiel; ook onder de ouderen. Ouderen boven de 65 zijn dus gemiddeld niet veel meer of minder welvarend dan de 30-64 jarigen.

Het inkomen van ouderen kan ook beoordeeld worden door dit te delen door het inkomen van een jongere leeftijdsgroep. Hiermee ontstaat een quasi vervangingsvoet. De vervangingsvoet geeft aan hoe het inkomen na pensioenering zich verhoudt tot voor pensioenering. Omdat het niet om dezelfde huishoudens gaat is dit geen echte vervangingsvoet. Deze wordt in paragraaf 1.5 berekend. Gemiddeld is het inkomen van ouderen 91% van dat van de jongere generaties. Ten opzichte van de huishoudens waarvan de hoofdkostwinner tussen de 45 en 55 jaar is, en de carrière over het algemeen nog op het hoogtepunt ligt, is het inkomen van ouderen lager: 85%.

1.3 De samenstelling van het inkomen van ouderen

Het inkomen van ouderen bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler bestaat uit het pensioen dat betaald wordt uit de collectieve middelen (de AOW). De tweede pijler bestaat uit aanvullende pensioenen op basis van betaalde arbeid. De derde pijler bestaat uit individuele inkomensvoorzieningen, als aanvulling op het inkomen uit de eerste en tweede pijler. Naast deze drie pijler bestaat het inkomen van ouderen uit inkomen uit arbeid, inkomensoverdrachten van de overheid (waaronder huursubsidie, zorgtoeslag) en inkomen uit vermogen (waaronder de economische huurwaarde van de eigen woning). De som van deze inkomensbestanddelen (na aftrek van belasting en premies) minus de nominale ziektekostenpremie vormt het besteedbaar huishoudinkomen.

Tabel 1.1 Samenstelling besteedbaar huishoudinkomen ouderen (in euro's), 2006

	65-69	70-74	75-79	80+
Netto arbeidsinkomen	1100	400	200	200
Netto AOW	12500	12900	12300	11700
Netto pensioen, lijfrente inkomen	8700	8900	7700	6100
Overdrachten (oa huur en zorgtoeslag)	900	900	1000	1100
Netto inkomen uit vermogen	2000	2100	1900	1300
-Nominale ziektekostenpremie	1400	1400	1300	1100
Totaal besteedbaar huishoudinkomen	23800	23800	21900	19200
<i>Aantal huishoudens x1000</i>	<i>420</i>	<i>370</i>	<i>340</i>	<i>420</i>

Bron: WBO/MICROS Inclusief bevolking in inrichtingen en tehuizen (raming)

Het belang van het arbeidsinkomen onder ouderen is gering. Een arbeidsinkomen komt overigens vaker voor onder de huishoudens waarvan één van beide partners nog beneden de 65 jaar is. Deze groep is niet in tabel 1.1 opgenomen.

Voor alle leeftijdsgroepen vormt de AOW het grootste inkomensbestanddeel. Van de ouderen tussen 65 en 70 jaar bestaat het netto inkomen voor 52% uit AOW. Dit stijgt tot 61% voor de ouderen boven de 80 jaar. In euro's is het AOW bedrag voor de oudste groep iets lager doordat deze groep voor een groter deel uit alleenstaanden bestaat met een lagere (70%) uitkering.

Het inkomen uit pensioen en vermogen is hoger voor de jongere generaties dan voor de ouderen. Het hogere pensioeninkomen van de jongere generaties ontstaat door de verbeteringen in de pensioenopbouw waardoor zij op 65 jarige leeftijd een hoger pensioen krijgen dan de oudere generaties.

Wanneer de ouderen worden onderverdeeld naar de hoogte van het inkomen blijkt duidelijk het karakter van de AOW als basisvoorziening. Voor de minima is dit vrijwel het enige inkomen; voor de groep boven 3x modaal bestaat het inkomen voor 2/3^e deel uit aanvullend pensioen.

Tabel 1.2 Samenstelling besteedbaar huishoudinkomen ouderen naar inkomensniveau, 2006

	Mini- mum	Minimum -modaal	1-1.5 x modaal	1.5-2 x modaal	2-3 x modaal	>3 x modaal
Netto arbeidsinkomen	0	1	2	3	5	10
Netto AOW	91	73	47	35	26	17
Netto pensioen, lijfrente inkomen	1	20	45	55	60	67
Overdrachten (oa huur en zorgtoeslag)	13	7	1	0	0	0
Netto inkomen uit vermogen	3	7	10	12	12	8
-Nominale ziektekostenpremie	-9	-7	-5	-4	-3	-2
Totaal besteedbaar huishoudinkomen	100	100	100	100	100	100
<i>Aantal huishoudens x1000</i>	<i>100</i>	<i>1040</i>	<i>215</i>	<i>90</i>	<i>60</i>	<i>40</i>

Bron: WBO/MICROS Inclusief bevolking in inrichtingen en tehuizen (raming)

Een alternatieve benadering

Een andere, minder gebruikelijke, benadering van de inkomenspositie van ouderen ontstaat door het inkomen te verdelen in drie componenten: het bruto inkomen uit huidige arbeid (loon, winst), het bruto inkomen uit een eerdere een levensfase (pensioen, vermogen) en de van de jongere generaties ontvangen inkomensoverdrachten via de overheid. Dit laatste gaat niet alleen om rechtstreekse financiële overdrachten (AOW, zorgtoeslag, huurtoeslag, fiscaal voordeel eigen woning) maar ook om het profijt van collectieve voorzieningen. Bij ouderen gaat het daarbij vooral om het gebruik van de gezondheidszorg (uitgaven zorgverzekeringswet en AWBZ aan ouderen). Dit gebruik is sterk gerelateerd aan de leeftijd. Het profijt van andere voorzieningen, zoals cultuur, veiligheid, openbaar vervoer en dergelijke, blijft hier echter buiten beschouwing. Het besteedbare inkomen inclusief het profijt van de collectieve voorzieningen vormt het tertiaire huishoudinkomen.

Op het totaal aan ontvangen overdrachten en het profijt van de gezondheidszorg worden de door ouderen betaalde overdrachten (inkomstenbelasting, ziektekostenpremies) in mindering gebracht. Ouderen betalen ook heffingen welke normaal gesproken onderdeel uitmaken van de consumptie (BTW, onroerend zaak belasting en eigen bijdragen thuiszorg en AWBZ-instellingen). Deze overdrachten worden hier meegeteld als betaalde overdracht. Het totaal van ontvangen overdrachten, het profijt van de gezondheidszorg minus de betaalde overdrachten geeft het beroep van ouderen op de collectieve voorzieningen weer.

Volgens deze benadering is het overgedragen inkomen door de jongere generaties aan de oudere generatie groter dan het bruto zelf verworven en gespaarde inkomen van de ouderen uit het verleden (tabel 1.3).

Tabel 1.3 Herkomst huishoudinkomen ouderen (in euro's) 2006

	65-69	70-74	75-79	80+
1 Huidige bruto inkomen uit arbeid	1400	500	300	300
2 Uit het verleden overgedragen eigen bruto inkomen (pensioen, vermogen)	14900	15300	13500	10200
3 Overgedragen inkomen van jongere generaties	15300	14800	17800	25200
Wv:+ Profijt van verstrekkingen ZVW, AWBZ	10600	9300	12200	20400
+ Overdrachten (bruto AOW, huur-, zorgtoeslag)	14700	14900	14300	13700
- Betaalde overdrachten (inkomstenbelasting, premies ziektekosten)	7200	6900	6200	5000
- Belasting in consumptie (BTW, eigen bijdragen)	2700	2400	2500	3900
4 Tertiaire inkomen huishoudens (1+2+3)	31700	30600	31600	35700
<i>Aantal huishoudens x1000</i>	<i>420</i>	<i>370</i>	<i>340</i>	<i>420</i>

Bron: WBO/MICROS Inclusief bevolking in inrichtingen en tehuizen (raming)

Het totale eigen verworven inkomen uit arbeid van de ouderen bedraagt bijna 1 mld. euro. Uit het zelf gespaarde inkomen komt in totaal 21 mld. euro beschikbaar. Per saldo ontvangen de ouderen 29 mld. euro van de jongere generaties. Het per saldo overgedragen inkomen aan ouderen neemt toe met de leeftijd. Dit komt omdat de zorgkosten toenemen met de leeftijd.

Naar inkomensniveau blijkt dat het overgedragen inkomen van de overheid afneemt naarmate het inkomen hoger wordt. Boven 2x modaal ontstaat gemiddeld een negatief saldo. Dan wordt er door de ouderen meer betaald (vooral inkomstenbelasting) dan van de overheid ontvangen. Het gaat hier overigens om een beperkt aantal huishoudens.

Tabel 1.4 Herkomst huishoudinkomen ouderen naar inkomensniveau (in euro's), 2006

	Mini- mum	Minimum -modaal	1-1.5 x modaal	1.5-2 x modaal	2-3 x modaal	>3 x modaal
1 Huidige bruto inkomen uit arbeid	-	100	700	1100	3400	11600
2 Uit het verleden overgedragen eigen bruto inkomen (pensioen, vermogen)	500	5400	21100	36200	54200	99900
3 Overgedragen inkomen van jongere generaties	20500	23400	13900	6700	-2700	-32500
4 Tertiaire inkomen huishoudens (1+2+3)	21100	28800	35700	44000	55000	79000
<i>Aantal huishoudens x1000</i>	<i>100</i>	<i>1040</i>	<i>215</i>	<i>90</i>	<i>60</i>	<i>40</i>

Bron: WBO/MICROS Inclusief bevolking in inrichtingen en tehuizen (raming)

Bedacht moet worden dat dit is slechts een momentopname is. Toen de ouderen zelf nog geen 65 jaar waren betaalden ze zelf ook voor de op dat moment oudere generatie.

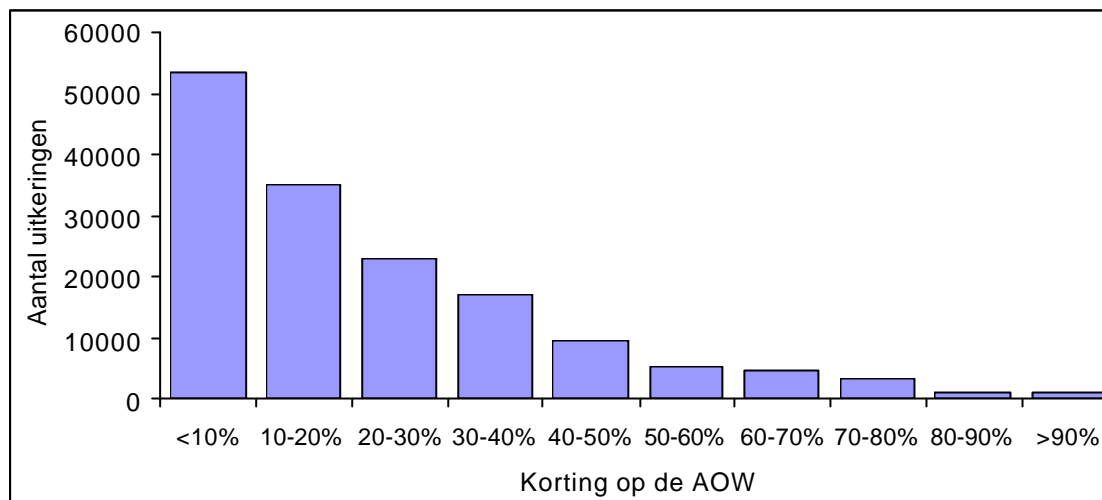
1.4 Inkomensverschillen onder ouderen

Onvolledige AOW opbouw

De AOW uitkering voorziet in een inkomensafhankelijke basisuitkering op het niveau van het sociaal minimum. Om voor een volledige uitkering in aanmerking te komen moet iemand van 15 tot 65 jaar verzekerd zijn geweest. Een jaar onverzekerd zijn, bijvoorbeeld door verblijf in het buitenland, zorgt voor een korting op de AOW uitkering van 2%.

De meeste gekorte uitkeringen worden verstrekt aan personen die inmiddels weer in het buitenland wonen. In 2005 ging het om 208.000 uitkeringen tegen 170.000 gekorte uitkeringen aan personen die in Nederland verblijven. Bij de personen die in Nederland verblijven met een gekorte uitkering gaat het in vier op de tien gevallen om personen die ook in Nederland zijn geboren. Voor de rest zijn de meeste personen met een gekorte AOW geboren in Nederlands-Indië en Suriname. De komst van gastarbeiders is terug te zien in de nog relatief jonge groep AOW'ers uit ondermeer Marokko en Turkije.

Figuur 1.4 Ouderen in Nederland met onvoldedige AOW, ultimo 2002

Bron: SVB

Bij de ouderen met een gekorte AOW in Nederland is in 35% van de gevallen de korting minder dan 10%; in 62% van de gevallen minder dan 20% (figuur 1.4). Een beperkte korting betekent een langdurig verblijf in Nederland en dus veel mogelijkheden om een aanvullend pensioen op te bouwen. Wanneer door onvoldoende inkomen uit pensioen of vermogen het inkomen beneden het sociaal minimum daalt, ontstaat recht op een aanvulling uit de bijstand. Daarbij blijft een deel van het inkomen uit vermogen (2005 maximaal vermogen €10.210 voor paren) en een deel van het ontvangen pensioen (2005 maximaal €405 per jaar voor paren) buiten beschouwing. Daardoor bestaat er ook bij een AOW korting nog een prikkel om pensioen en vermogen op te bouwen.

Het aantal zelfstandig wonende ouderen met recht op bijstand is toegenomen van 18.000 in 2000 tot 27.000 in 2006. Dit betekent dat het overgrote deel van de ouderen met een gekorte AOW nog een aanvullend inkomen of vermogen heeft waardoor geen gebruik van bijstand hoeft te worden gemaakt.

Aanvullend pensioen

In 2006 heeft ongeveer 83% van de huishoudens (beide partners ouder dan 65 jaar) een inkomen uit aanvullend pensioen of lijfrente (tabel 1.5). Een aanvullend pensioen kan ontbreken omdat er nooit betaald werk is verricht of iemand als zelfstandige heeft gewerkt. Ook kan het voorkomen dat door het ontbreken van een nabestaandenpensioen een pensioenuitkering van de overleden partner wegvalt.

Verder is het mogelijk dat geen aanvullend pensioen is opgebouwd omdat hiertoe de mogelijkheid ontbrak. In de afgelopen jaren is een aantal belemmeringen tot toetreding in pensioenfondsen weggenomen en is de omvang van het aantal niet verzekerde werknemers (de witte vlek) teruggedrongen. Ook de kwaliteit van de regelingen is verbeterd. Zo is de minimum deelname leeftijd in veel regelingen verlaagd, is gelijke behandeling voor deeltijd werkenden en verevening van pensioen bij echtscheiding geregeld en is de indexering van pensioenrechten van slapers (ex premiebetalers) geregeld. Ook de overdracht van pensioenrechten bij verandering van pensioenfonds is wettelijk geregeld.

Tabel 1.5 Huishoudens ouderen naar hoogte bruto aanvullend pensioen, 2006

	Geen	<2500	2500- 5000	5000- 10000	10000- 20000	Meer dan 20000	Totaal
	%						
Mannen alleen	15	19	14	19	16	17	100
Vrouwen alleen	23	22	18	19	11	6	100
Paren	10	12	11	19	21	27	100
65-69	15	16	15	19	16	20	100
70-74	15	17	15	18	17	18	100
75-79	19	17	14	19	16	15	100
80+	19	22	17	19	13	10	100
Totaal	17	18	15	19	15	16	100

Bron: WBO/MICROS

Het aandeel huishoudens zonder aanvullend pensioen of met een laag pensioen wordt groter naarmate de leeftijd hoger wordt. Hoge pensioenen komen meer voor onder de jongere generaties. Dit duidt erop dat door de betere pensioenopbouw van de nieuwe instroom en het overlijden van oudere generaties het aantal huishoudens zonder of met een laag aanvullend pensioen op termijn afneemt.

Alleenstaande vrouwen hebben in 23% van de gevallen geen eigen pensioenopbouw (en geen nabestaandenpensioen). Bij de huishoudens met een aanvullend pensioen boven de 20.000 euro zijn de samenwonende paren sterk vertegenwoordigd.

Inkomen uit vermogen

Het ontbreken van een pensioen of lijfrente betekent niet altijd een laag inkomen. Pensioensparen heeft in de loop der jaren de eigen vermogensvorming vervangen. Voor zelfstandigen is vermogensvorming (al dan niet in de eigen onderneming) vaak nog steeds belangrijk.

Wanneer er geen (of weinig) pensioen is, hebben huishoudens vaak nog wel inkomen uit vermogen. Dit kan gaan om inkomen uit rente of beleggingen maar ook om inkomen uit de eigen woning. Wanneer de hypotheek is afgelost vervalt het grootste deel van de woonlasten. Ten opzichte van een huurder ontstaat dan een inkomensvoordeel (de economische huurwaarde van de woning).

Van de 220.000 huishoudens zonder aanvullend pensioen heeft driekwart inkomen uit vermogen (inclusief economische huurwaarde eigen woning). In 20% van de gevallen gaat het om een extra inkomen van meer dan 2500 euro per jaar. 58.000 huishoudens van ouderen zijn alleen aangewezen op de AOW en hebben dus een minimum inkomen.

Tabel 1.6 Inkomen uit vermogen van huishoudens naar hoogte bruto pensioen, 2002

Inkomen uit Vermogen	Aanvullend pensioen (aantal x 1000)				
	Geen	<2500	2500- 5000	5000- 10000	Meer dan 10000
Geen of negatief	58	59	39	50	104
<2500	110	174	137	172	205
2500-5000	21	18	17	26	61
>5000	21	13	10	17	63
Totaal	220	264	203	265	433

Bron: IPO, Bewerking SZW

Inkomensverschillen onder ouderen

Het totale netto inkomen uit AOW, pensioen en vermogen (en eventuele arbeidsinkomen) van beide partners, gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling (alleenstaand, samenwonend) geeft een beeld van de welvaartspositie van ouderen. Samenwonenden worden twee keer meegeteld. Daarmee wordt een welvaartsverdeling van personen verkregen. Verder gaat het bij samenwonenden uitsluitend om huishoudens waarin beide partners 65 jaar of ouder zijn.

Onder huishoudens beneden de 65 jaar zijn de inkomensverschillen groter dan onder de ouderen. Er zijn weinig ouderen met alleen AOW. Meestal is er wel enig aanvullend pensioen of vermogen opgebouwd. Tegelijkertijd wordt het inkomen van de werkenden met een hoog inkomen via het aanvullende pensioen over het algemeen verlaagd tot maximaal 70% van het verdiende loon. Bovendien hebben de oudere generaties vaak minder pensioen opgebouwd en daardoor minder vaak een hoger inkomen. Het gevolg hiervan is dat de inkomensverschillen onder ouderen kleiner zijn dan onder de huishoudens beneden de 65 jaar. De laagste inkomensgroepen ontvangen onder de ouderen een groter deel van het inkomen dan onder de 18-64 jarigen (tabel 1.7).

Tabel 1.7 Inkomensverdeling (gestandaardiseerd), 2006

	Inkomensaandeel (%)	
	18- 65	65+
1 ^e (laagste) 10% groep	3.6	5.1
2 ^e 10% groep	5.4	6.0
3 ^e 10% groep	6.4	6.6
4 ^e 10% groep	7.3	7.1
5 ^e 10% groep	8.2	7.7
6 ^e 10% groep	9.2	8.6
7 ^e 10% groep	10.3	9.8
8 ^e 10% groep	11.8	11.5
9 ^e 10% groep	14.2	14.5
10 ^e (hoogste) 10% groep	23.4	23.2
Totaal	100	100

Bron: WBO/MICROS

De samenstelling van de groep ouderen met lage en hoge inkomens is vergelijkbaar met de samenstelling van de ouderen met een laag of hoog pensioen: Een derde deel van de ouderen met een laag inkomen (de laagste 10% of het laagste kwart) is ouder dan 80 jaar. Vaak gaat het om alleenstaande vrouwen. Onder de hoogste inkomensgroepen bevinden zich vaker de jongere generaties ouderen. Meer dan de helft woont samen.

Tabel 1.8 Ouderen met hoge en lage inkomens (gestandaardiseerd), 2006

	Laagste 10%	Laagste 25%	Hoogste 25%	Hoogste 10%
Mannen alleen	16	13	16	18
Vrouwen alleen	61	61	30	24
Paren	23	26	53	59
Totaal	100	100	100	100
65-69	21	20	27	31
70-74	19	24	29	27
75-79	26	23	23	22
80+	34	33	21	20
Totaal	100	100	100	100

Bron: WBO/MICROS

In de loop der jaren zijn de inkomensverschillen onder ouderen nauwelijks gewijzigd. Dit wordt veroorzaakt door een aantal tegengestelde ontwikkelingen. Aan de ene kant leveren verbeteringen in de aanvullende pensioenen, en een hoger inkomen uit vermogen vooral voor de midden- en hogere inkomensgroepen voordeel op. Tegelijkertijd neemt echter door het overlijden van oudere generaties met een laag pensioen het aantal ouderen met een laag inkomen af. Daarnaast is door fiscale maatregelen het inkomen van ouderen met een relatief laag inkomen de laatste jaren verhoogd. Per saldo blijft de inkomensongelijkheid onder ouderen redelijk stabiel.

1.5 Het vermogen van ouderen

Het vermogen van huishoudens bestaat uit de waarde van de eigen woning, spaargelden en effecten minus de schulden. De waarde van overige roerende en onroerende bezittingen blijft hier buiten

beschouwing. De eigen woning is voor veel huishoudens de grootste vermogenscomponent. Daarnaast hebben huishoudens nog een vermogen dat is opgebouwd in pensioenfondsen en levensverzekeringen. Het totale vermogen op 65 jarige leeftijd is vaak groter dan de opgebouwde pensioenrechten.

Het gemiddelde vermogen van alle huishoudens (exclusief pensioenrechten) is in de periode 1993-2000 met bijna 90% gestegen (tabel 1.9). Het vermogen van ouderen is met 80% gestegen. De verdeling van het vermogen is veel ongelijker dan de verdeling van inkomens. Bijna de helft van de ouderen heeft een vermogen beneden de 20.000 euro terwijl 21% een vermogen boven de 200.000 euro heeft. De hoogte van het vermogen hangt sterk samen met de hoogte van het inkomen. In de loop der jaren is vooral het vermogensbezit onder de lagere en middeninkomens gestegen. Hierdoor is de ongelijkheid in het vermogensbezit afgenomen.

Na 2000 is het vermogen van huishoudens (exclusief pensioenrechten) verder gestegen. Voor 2005 becijfert het CPB het totale vermogen van alle huishoudens op ruim 170.000 euro per huishouden.

Tabel 1.9 Ontwikkeling omvang vermogen van huishoudens

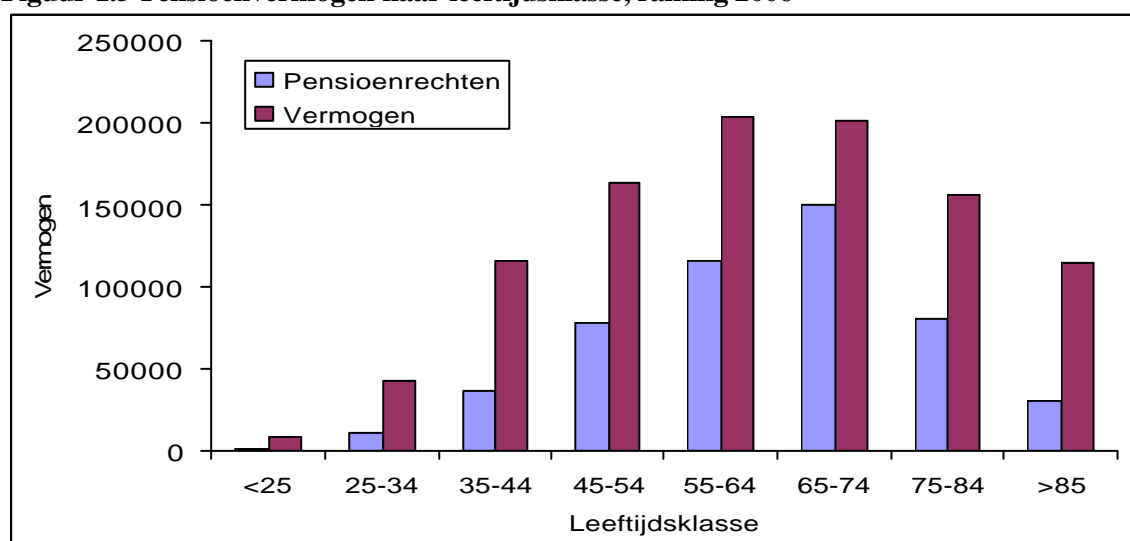
	1993	2000	Mutatie
Gemiddeld vermogen	57.000	108.000	89%
Idem 65+	82.000	148.000	80%
<i>Vermogensverdeling 65+</i>			
Tot 20.000 euro	54%	49%	
20-100.000 euro	24%	16%	
100-200.000 euro	12%	14%	
> 200.000 euro	10%	21%	
<i>Gemiddeld vermogen naar inkomensgroep 65+</i>			
1 ^e kwartiel	20.000	38.000	90%
2 ^e kwartiel	51.000	103.000	102%
3 ^e kwartiel	135.000	249.000	84%
4 ^e kwartiel	359.000	568.000	58%

Bron: CBS

Het pensioenvermogen

Huishoudens hebben niet alleen zelf de beschikking over vermogen maar bouwen ook via de pensioenfondsen en via 3^e-pijler voorzieningen vermogen op. Figuur 1.5 geeft naast het vermogen een raming van de omvang van de totale pensioenrechten in de 2^e en 3^e-pijler naar leeftijdsklasse.

Figuur 1.5 Pensioenvermogen naar leeftijdsklasse, raming 2006

Bron: WBO/MICROS

Het gaat hier om de waarde van de toekomstige rechten op ouderdomspensioen, nabestaandenpensioen en prepensioen. De toekomstige pensioenrechten stijgen met de leeftijd (opbouw) en dalen boven de 65 jaar met het ouder worden (daling verwachte levensduur).

Het vermogen waar huishoudens zelf over beschikken in de eigen woning of anderszins is vaak hoger dan het vermogen dat is opgebouwd bij pensioenfondsen en verzekeraars. Naar schatting 60% van de huishoudens heeft meer eigen vermogen dan pensioenrechten. Dit betekent dat de mogelijkheden om zelf de hoogte van het inkomen te bepalen groot zijn. Ouderen zijn niet alleen afhankelijk van de pensioenopbouw. Het aanwenden van vermogen voor consumptie is echter een vrije keuze die afgewogen moet worden tegen de wens om vermogen door te geven aan de erfgenamen (hoofdstuk 5).

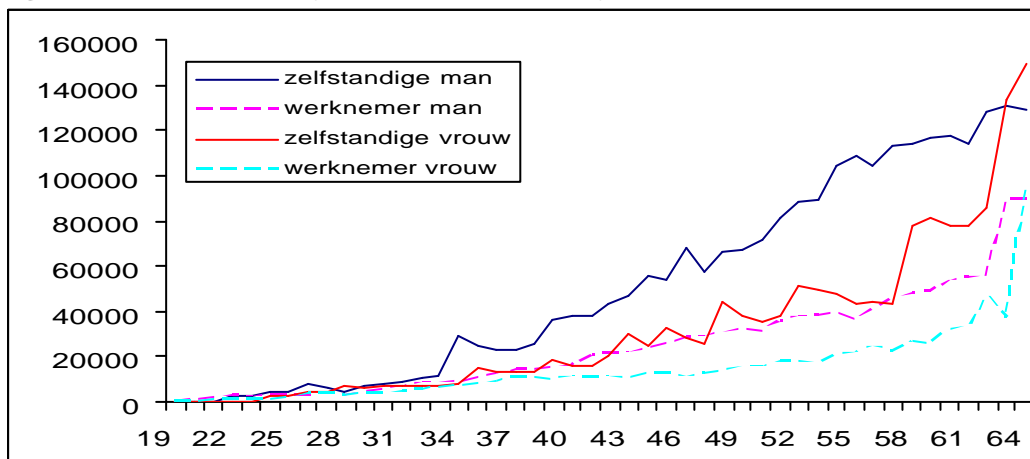
Het opgebouwde lijfrente vermogen

Naast het tweede-pijlerpensioen kan ook pensioen worden opgebouwd door stortingen in kapitaalverzekeringen die in de toekomst periodieke lijfrente-uitkeringen opleveren. Gegevens over de opbouw van derde-pijlerpensioenen waren ten tijde van het maken van deze studie nog niet beschikbaar. Daarom is een schatting gemaakt op basis van de ingelegde bedragen in het verleden. De hoogte van de inleg kan worden afgeleid uit het inkomenspanelonderzoek van het CBS. Van alle personen die in 2003 nog beneden de 65 jaar waren en geen inkomen uit pensioen hadden is nagegaan hoeveel er in totaal is ingelegd over de jaren 1989-2003. De ingelegde bedragen worden, afhankelijk van het jaar van inleg, verhoogd met een gemiddeld rendement. Omdat het rendement op lijfrente producten niet bekend is, wordt uitgegaan van het netto rendement dat pensioenfondsen en verzekeraars behalen op hun pensioenbeleggingen. Het totale berekende bedrag wordt hier beschouwd als de opgebouwde maar nog niet-ingegane lijfrente. Dit bedrag is beschikbaar voor toekomstige uitkeringen.

Op basis van deze veronderstellingen zou eind 2003 een bedrag van 55 mld. euro beschikbaar zijn voor toekomstige lijfrente uitkeringen. Hiervan is 20 mld. opgebouwd door zelfstandigen, 30 mld. door werknemers en 5 mld. door personen welke in 2003 geen inkomen uit loon of winst hadden. De feitelijke bedragen kunnen hoger zijn doordat rekening wordt gehouden met maximaal 15 jaar lijfrente inleg. Aan de andere kant is geen rekening gehouden met het feit dat de kosten van individuele lijfrente regelingen vaak hoger zijn dan van collectieve pensioenen.

Er zijn in totaal ruim 1.5 miljoen personen met een opgebouwd lijfrente saldo dat nog niet wordt aangesproken. De gemiddelde inleg neemt vooral in de laatste jaren voor de pensioenleeftijd nog fors toe (figuur 1.6). Behalve periodieke inleg kan het hier ook gaan om de aankoop van een lijfrente door een eenmalige storting uit een ontslagvergoeding. Op 65 jarige leeftijd is voor de personen met een lijfrente saldo gemiddeld een bedrag van 79.000 euro beschikbaar. Voor de (kleine) groep werknemers en zelfstandigen die op 64 jarige leeftijd nog werkt is ligt dit bedrag veel hoger (figuur 1.6).

Figuur 1.6 Gemiddelde lijfrentesaldo naar leeftijd 1)

Bron: IPO, Bewerking SZW 1) Gemiddeld saldo van twee opeenvolgende leeftijdsjaren

1.6 Het pensioenresultaat

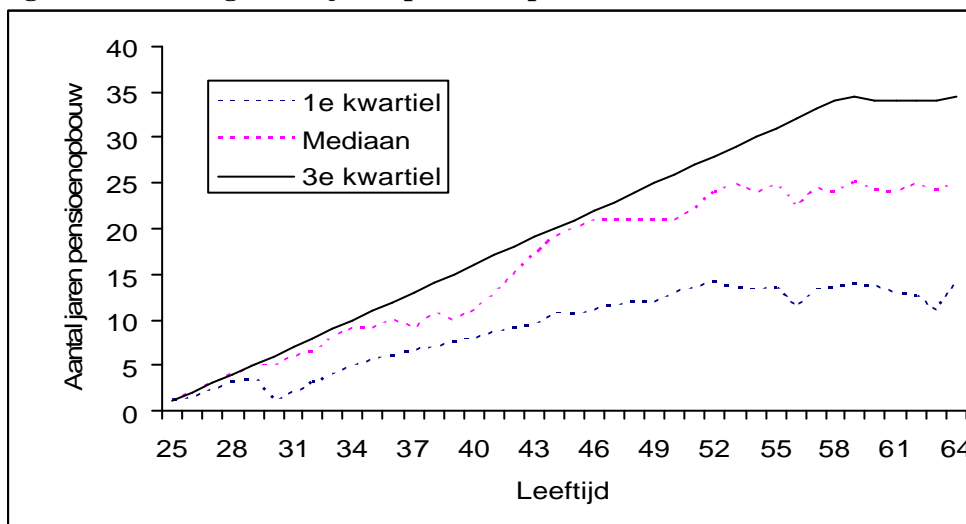
De mate waarin de inkomenspositie beschermd wordt tegen het optreden van een gebeurtenis wordt vaak gemeten door het inkomen voor en na de gebeurtenis met elkaar te vergelijken. Hieruit resulteert de vervangingsvoet ("replacement rate"). De verhouding tussen het pensioeninkomen en het arbeidsinkomen wordt ook wel aangeduid als het pensioenresultaat.

Het pensioenresultaat wordt bepaald door het aantal jaren pensioenopbouw, de kenmerken van de pensioenregeling (eindloon, middelloon, hoogte franchise) en de AOW. In de pensioenen (en sociale zekerheid) wordt meestal gestreefd naar een bruto vervangingsvoet van 70%. Doordat vanaf 65 jarige leeftijd geen AOW premie meer wordt betaald, is het netto pensioenresultaat bij een maximale opbouw hoger dan 70%. Daarnaast zorgt de inkomensonafhankelijke AOW voor een relatief hoog netto pensioenresultaat voor de lagere inkomens.

De pensioenopbouw

Gegevens over werkelijk aantal opgebouwde pensioenjaren zijn nog niet beschikbaar. Daarom is een raming gemaakt door voor een groot aantal personen het carrièrepad te simuleren op basis van de gegevens over de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie, arbeidsduur en het aandeel werknemers in een aanvullende pensioenregeling. Onderstaande figuur geeft het resultaat voor de gehele bevolking die ooit pensioen heeft opgebouwd.

Figuur 1.7 Raming aantal jaren pensioenopbouw 2002

Bron: MICROS

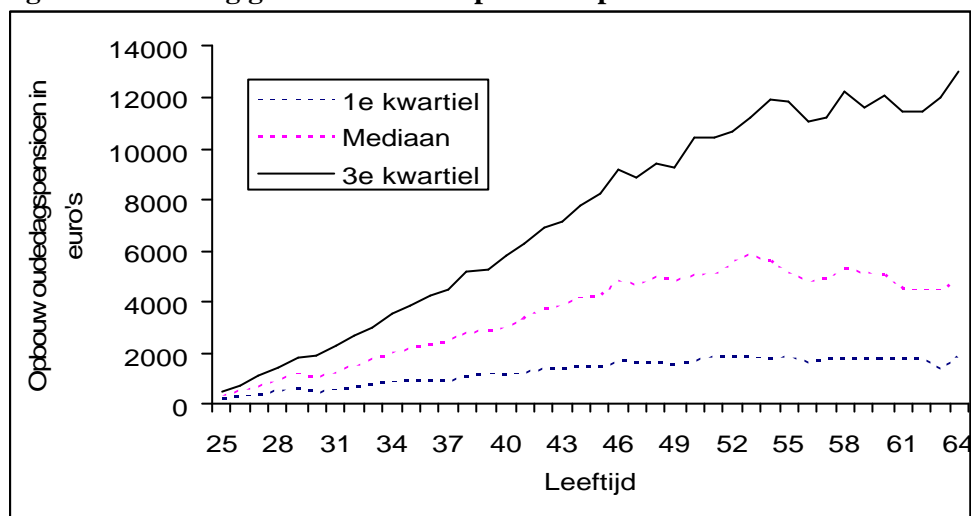
Het kwart van de bevolking met de hoogste opbouw (het 3^e kwartiel) bereikt tot aan de 58 jarige leeftijd de maximale opbouw. Door vervroegd uittreden of werkloosheid neemt de opbouw vanaf die leeftijd niet verder toe. De helft van de bevolking (de mediaan) bereikt een opbouw van meer dan 25 jaar; de andere helft heeft een lagere opbouw. Een kwart van de bevolking bereikt een opbouw van maximaal 15 jaar.

De opbouw boven de 50 jaar neemt minder sterk toe dan onder de jongeren. Dit komt omdat, vooral bij vrouwen, het aantal werkenden afneemt met de leeftijd. Bovendien telt een jaar deeltijdarbeid naar evenredigheid mee in de pensioenopbouw. Een werknemer met een deeltijd baan haalt hierdoor nooit een opbouw van 40 jaar (65-25). Daar staat tegenover dat er ook niet voor een voltijd baan premie is betaald en dat ook het loon naar evenredigheid lager is. Bij pensionering vanuit een deeltijd baan is, ondanks de lagere opbouw, het aanvullende pensioen ten opzichte van het verdiende loon dan ook hetzelfde als bij een voltijd baan. Doordat de hoogte van de AOW onafhankelijk is van het verdiende loon is het totale netto pensioenresultaat van een werknemer met een deeltijd baan juist relatief hoog.

De pensioenopbouw kan ook worden uitgedrukt in euro's. Dit bedrag is behalve van het aantal verzekerde jaren ook afhankelijk van de hoogte van het inkomen waarover pensioen wordt opgebouwd en het pensioensysteem (eindloon, middelloon, hoogte franchise). Figuur 1.8 geeft een raming van de pensioenopbouw in euro's. Het gaat hierbij om het bruto bedrag dat beschikbaar is als jaarlijks oudedagspensioen wanneer er geen verdere opbouw meer zou plaatsvinden. Op 65 jarige leeftijd is dit gelijk aan het bruto ontvangen aanvullend pensioen. Het feitelijke pensioen is overigens ook nog afhankelijk van de keuzen die gemaakt worden rond nabestaandenpensioen en vervroegde uittrekking. Dit is hier niet meegenomen. Door het afzien van nabestaandenpensioen, afzien van vervroegde uittrekking of vrijwillige aanvullingen wordt het oudedagspensioen hoger.

Het kwart van de bevolking met de hoogste opbouw bereikt een aanvullend pensioen boven de 12.000 euro. De helft van de bevolking komt niet verder dan ruim 4000 euro. Het laagste kwart bereikt een opbouw van 2000 euro aanvullend pensioen per jaar.

Figuur 1.8 Raming gemiddelde bruto pensioenopbouw 2002

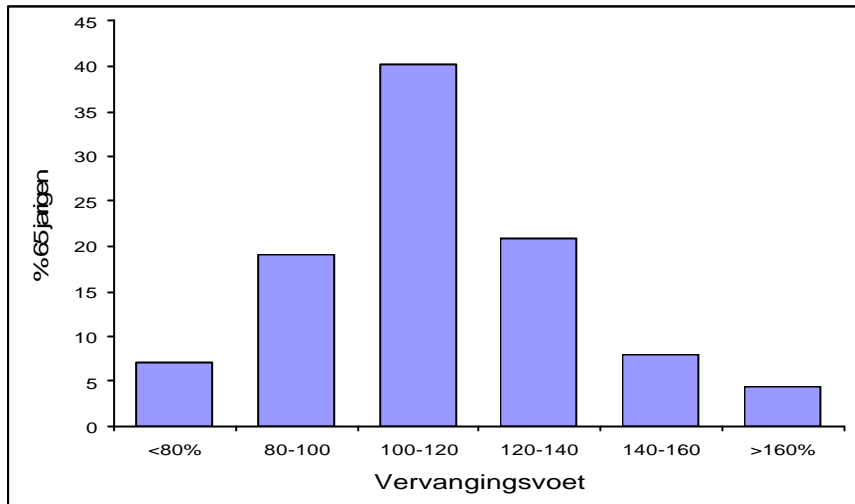

Bron: MICROS

Personen die de pensioenleeftijd bereiken hebben meestal al eerder te maken gehad met een inkomensachteruitgang vanuit een baan naar WW, WAO, of prépensioen. Het aantal personen dat vanuit een baan de pensioenleeftijd bereikt is nog gering. Figuur 1.9 geeft de berekende netto vervangingsvoet weer vanuit de feitelijke situatie op 64 jarige leeftijd. Daarbij kan het overigens ook voorkomen dat er nog een partner beneden de 65 jaar in het huishouden aanwezig is met een eigen bron van inkomen. Het blijkt dat in ruim een kwart van de gevallen er sprake is van een inkomensachteruitgang op 65 jarige leeftijd. Zij hadden een relatief hoge uitkering en/of maar weinig aanvullend pensioen opgebouwd, waardoor hun inkomen daalt.

Een grote groep gaat er tot 20% op vooruit. Daarbij gaat het ook om huishoudens met een minimum inkomen. Dit komt omdat de AOW hoger is dan het sociaal minimum beneden de 65 jaar. Een groot deel gaat er echter meer op vooruit. In driekwart van de gevallen is er sprake van een inkomensvooruitgang.

Figuur 1.9 Netto vervangingsvoet op 65 jarige leeftijd, 2006

Bron: WBO/MICROS

Na het bereiken van de 65 jarige leeftijd is voor samenwonende ouderen het overlijden van een partner een volgende gebeurtenis welke van invloed is op het inkomen. Doordat alleenstaanden niet kunnen profiteren van de schaalvoordelen van het samenwonen dalen de bestedingen niet tot 50%. Onderzoek geeft aan dat alleenstaanden ruim 70% van het inkomen van samenwonenden nodig hebben om eenzelfde welvaart te bereiken. Omdat de AOW uitkering voor alleenstaanden 70% van de AOW voor twee samenwonenden bedraagt, treedt bij huishoudens met een minimum inkomen geen groot welvaartsverschil op.

Bij de aanvullende pensioenen is er vaak een nabestaandenpensioen geregeld van eveneens 70% van het oudedagspensioen. Wanneer de man een aanvullend pensioen heeft opgebouwd en de vrouw niet dan ontstaat bij overlijden van de man recht op een 70% nabestaandenpensioen waardoor een achteruitgang in welvaart wordt voorkomen. Het SCP concludeert in de rapportage ouderen (2006) dat, gecorrigeerd voor het verschil in bestedingen van alleenstaanden en samenwonenden, er meestal geen sprake is van een grote inkomensachteruitgang bij het overlijden van de partner. Het relatief lage inkomen van vrouwen ontstaat dan ook niet door het ontbreken van nabestaandenpensioenen maar door een cohort effect: de oudere generatie heeft minder pensioen opgebouwd dan de jongere.

2 Veranderingen in de bevolking

Een aantal veranderingen in de samenstelling van de bevolking is van invloed op het inkomen van de ouderen in de toekomst. Zo zorgt een toename van de arbeidsparticipatie voor een hogere pensioenopbouw en zorgt de vergrijzing voor een kleiner draagvlak voor premiebetaling. Een toename van het aantal alleenstaanden betekent dat mensen minder vaak inkomen kunnen delen en dus afhankelijker worden van de eigen pensioenopbouw. Meer hoger opgeleide ouderen betekent hogere pensioenen. In dit hoofdstuk worden de relevante veronderstellingen besproken welke worden gehanteerd door het CBS en het CPB. Deze veronderstellingen vormen de basis voor de vooruitberekening van de toekomstige inkomenspositie van ouderen.

2.1 Demografische trends

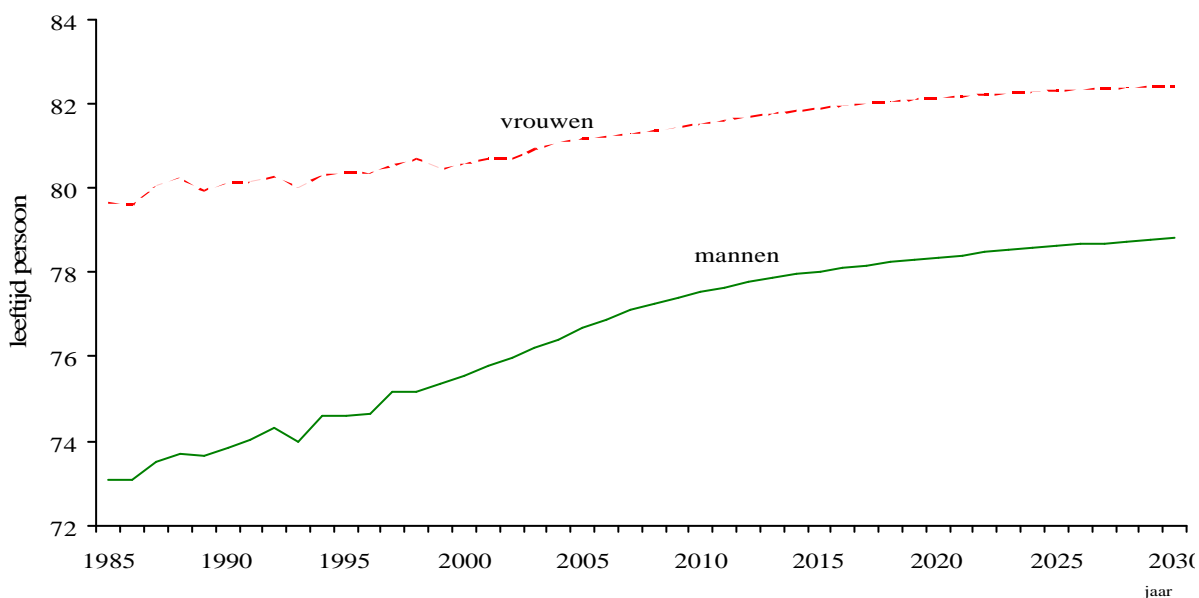
De leeftijdsopbouw van de bevolking is aan grote veranderingen onderhevig. De naoorlogse geboortegolf leidt vanaf 2010 tot een toename van het aantal 65 plussers. Tegelijkertijd is de gemiddelde levensverwachting gestegen en het aantal geboorten gedaald. Deze drie factoren samen zorgen voor de toekomstige vergrijzing van de bevolking.

Stijgende levensverwachting

De levensverwachting is voor een belangrijk deel afhankelijk van de sociaaleconomische status en leefstijl van de bevolking. Mannen en vrouwen met een lage opleiding leven respectievelijk 5 en 2,5 jaar korter dan hun seksegenoten met een hoge opleiding. Ook op 65 jarige leeftijd bestaat er nog een verschil in levensverwachting tussen laag en hoog opgeleiden (bijna 4 jaar voor mannen en 2 jaar voor vrouwen). Veranderingen in het opleidingsniveau van de bevolking werken dus door naar de levensverwachting. Daarnaast spelen medisch technologische ontwikkelingen en preventie een rol.

De levensverwachting bij geboorte is in de periode 1950-2003 voor mannen toegenomen van 70,4 tot 76,2 jaar en voor vrouwen van 72,7 naar 80,9 jaar. Voor mannen was de levensverwachting in de periode 1950-1970 vrijwel constant maar is daarna sterk gestegen. Sinds eind jaren tachtig is de stijging van de levensverwachting voor vrouwen afgezwakt. De verschillen in levensverwachting tussen mannen en vrouwen worden daardoor kleiner (figuur 2.1).

Figuur 2.1 Ontwikkeling levensverwachting bij geboorte 1985-2030

Bron: CBS

De verschillen in levensverwachting zorgen ervoor dat vrouwen en hoog opgeleiden meer profiteren van de AOW en andere pensioenvoorzieningen dan mannen en lager opgeleiden. Lager opgeleiden

(over het algemeen lagere inkomensgroepen) leven korter waardoor hun aandeel in de populatie ouderen kleiner wordt. Met deze verschillen in levensverwachting is in de vooruitberekening rekening gehouden.

In de bevolkingsprognose van het CBS (2005) wordt er van uitgegaan dat de levensverwachting bij geboorte toeneemt van 76 jaar voor mannen in 2002 tot 79.5 jaar in 2050. De levensverwachting van vrouwen was in 2002 4.5 jaar hoger dan voor mannen. Verwacht wordt dat dit verschil afneemt tot 3 jaar in 2050. Het gevolg van de stijgende levensverwachting is dat de AOW duurder wordt en dat pensioenfondsen voor grotere uitkeringslasten komen te staan. Verder zal de periode waarin vrouwen weduwe zijn afnemen. Het aantal weduwen neemt daardoor af. Deze stijging van de levensverwachting is voor Nederland overigens kleiner dan in veel andere Europese landen.

De ontwikkeling van de levensverwachting is onzeker. Pensioenfondsen baseren zich bij het berekenen van hun pensioenverplichtingen op de actuele leeftijdspecifieke sterftetekansen maar gebruiken deze door de leeftijd van een verzekerde twee jaar terug te stellen. Voor een 70 jarige wordt dus uitgegaan van de sterftetekans van een 68 jarige, waardoor de pensioenverplichting hoger wordt. Op deze wijze lopen zij vooruit op een stijging van de levensverwachting.

Dalende vruchtbaarheid

De daling van het aantal geboorten dateert vanaf 1970. Vanaf dat moment begon de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen te stijgen en het gemiddelde aantal geboorten per vrouw te dalen. In de afgelopen 20 jaar is het laatste gemiddelde weer licht gestegen. In de bevolkingsprognose wordt uitgegaan van 1.75 kinderen per vrouw. Dit aantal kinderen is te laag om de omvang van de bevolking stabiel te houden.

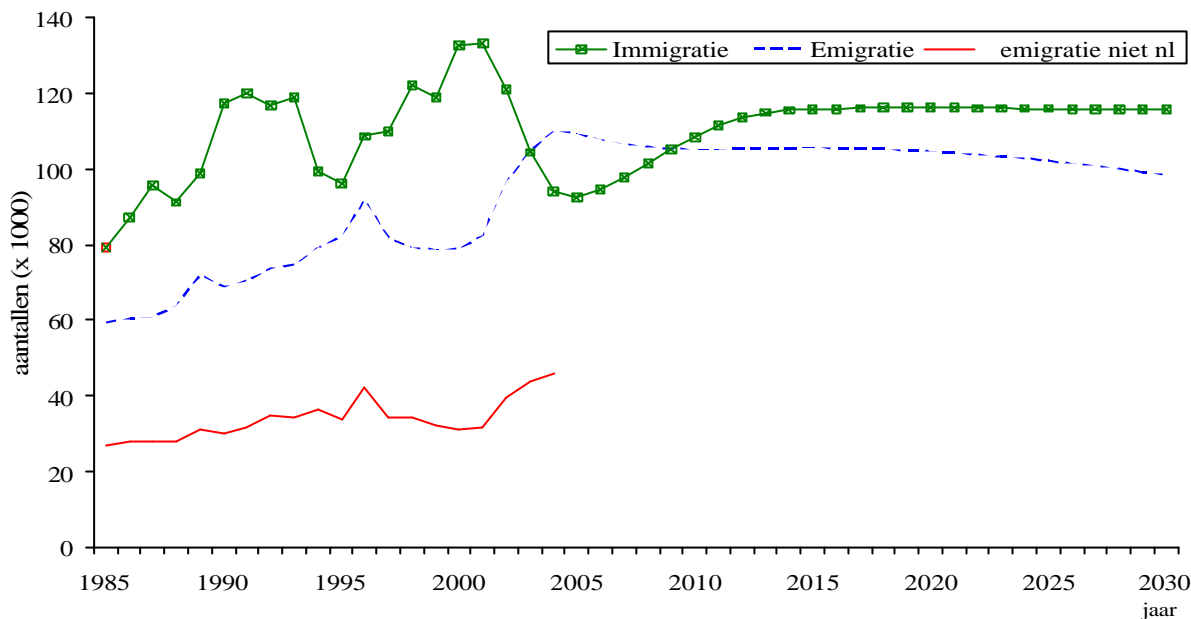
Een lager aantal geboorten betekent een kleinere groep werkenden die moet bijdragen aan de financiering van de kosten van de gezondheidszorg en de AOW van een groter wordende groep ouderen. Dit zorgt voor hogere premielasten en dus een lager besteedbaar inkomen. Een stijging van de vruchtbaarheid zorgt echter pas na 20-25 jaar voor een toename van de beroepsbevolking. Tot 2030 is de invloed van veranderingen in de vruchtbaarheid dan ook beperkt.

Buitenlandse migratie

De omvang en samenstelling van de bevolking wordt mede bepaald door de migratiestromen. Immigratie bestaat uit arbeidsmigratie, asiel en volgmigratie (gezinshereniging of gezinsvorming). De arbeidsmigratie is gevoelig voor het verschil in inkomen tussen Nederland en het herkomstland. Ook tekorten aan arbeidskrachten en overschotten in herkomstlanden spelen een rol.

Een belangrijk deel van de immigranten emigreert ook weer. Deels zijn dit arbeidsmigranten welke op tijdelijke basis in Nederland verblijven, maar ook andere migranten vestigen zich niet altijd permanent in Nederland. Een indicatie daarvoor geeft de emigratie van niet-Nederlanders. Van de immigranten uit Turkije, Marokko en Suriname keert een kwart tot een derde van de mannen weer terug. Onder vrouwen ligt dit ongeveer 10 procentpunten lager. Figuur 2.2 geeft een beeld van de ontwikkeling van de immigratie en emigratie (totaal en niet-Nederlanders). De emigratie van niet-Nederlanders (veelal ex immigranten) is op langere termijn een kwart van de totale immigratie.

Figuur 2.2 Ontwikkeling migratie 1985-2030

Bron: CBS

De bevolkingsprognose van het CBS (2005) gaat uit van 126.000 immigranten en 97.000 emigranten in 2050. Immigranten hebben te maken met een onvolledige AOW opbouw en ook een beperkte opbouw van aanvullend pensioen. Voor zover deze groep niet emigreert, zorgt dit op termijn voor een groep 1^e generatie allochtone ouderen met een relatief laag inkomen.

De gevolgen

Deze veronderstellingen kunnen worden toegepast op de bevolking in 2006 (hoofdstuk I). Omdat hier is uitgegaan van dezelfde veronderstellingen als in de bevolkingsprognose, stemt het resultaat overeen met de bevolkingsprognose.

Het blijkt dat de bevolking tot 2030 verder zal toenemen. Pas na 2040 neemt de bevolking als gevolg van de lage geboortecijfers enigszins af. De bevolking boven de 65 jaar neemt met 70% toe van 2.3 tot 3.9 mln. personen in 2030. Deze toename begint in 2011. Vanaf dat moment wordt de generatie van net na de oorlog 65 jaar. Na 2025 bereikt deze groep de 80 jarige leeftijd en stijgt het aantal 80 plussers sterker.

Tabel 2.1 Ontwikkeling samens telling bevolking naar leeftijd (aantal x 1 mln), 2006-2030

	18-64	65+	80+	Totaal 18+
2006	10.4	2.3	0.6	12.7
2010	10.5	2.5	0.6	13.0
2020	10.5	3.2	0.7	13.7
2030	9.8	3.9	0.9	13.7

Bron: WBO/MICROS

2.2 Trends in de huishoudvorming

Voor de toekomstige inkomenspositie van ouderen zijn vooral twee trends van belang: het toenemende aantal alleenstaanden en het geringere aantal ouderen in verpleeg- en verzorgingshuizen. Een toenemend aantal alleenstaanden zorgt voor hogere AOW uitgaven: de uitkering van 2 alleenstaanden is 140% (2x70%) van twee samenwonende personen. Alleenstaanden hebben geen profijt van de schaalvoordelen van het samenwonen (waaronder huisvestingskosten) en hebben daarom een hogere uitkering. Meer alleenstaanden betekent ook dat mensen afhankelijker worden van de eigen pensioenopbouw en minder kunnen profiteren van de pensioenopbouw van de partner. De individuele

carrière wordt dus belangrijker. Veranderingen in de omvang van de bevolking in verpleeg- en verzorgingstehuizen werken door in de AWBZ uitgaven.

In de vooruitberekening wordt verondersteld dat de woningbouw zich aanpast aan het toenemende aantal huishoudens. Het aantal en de kwaliteit van de beschikbare woningen vormt dus geen belemmering voor het alleen gaan wonen.

Meer relatieontbinding

Het aantal relatieontbindingen is sinds 1960 spectaculair toegenomen. Voor een deel is dat het gevolg van sociaal-culturele ontwikkelingen: er wordt meer belang gehecht aan individuele keuzevrijheid en men stelt hogere eisen aan de kwaliteit van het huwelijk. Door de toegenomen economische onafhankelijkheid van vrouwen als gevolg van de grotere onderwijs- en arbeidsparticipatie, is de economische belemmering bij relatieontbinding minder vaak van belang. In de prognose wordt verondersteld dat de hogere scheidingskansen, zoals die zijn waargenomen voor de jongere generaties, ook zullen gelden voor nieuwe generaties. Dat leidt er toe dat, vaker dan in het verleden, mensen die zijn gaan samenwonen later weer (een tijd lang) alleen gaan wonen.

Bij echtscheiding worden, tenzij anders overeengekomen, de opgebouwde pensioenrechten van beide partners over de periode waarin zij samenwoonden onderling verrekend. Als gevolg hiervan ontvangt de partner met het laagste inkomen een pensioenrecht van de hoofdkostwinner.

Vaker opnieuw gaan samenwonen

Het belangrijkste verschil tussen jongere en oudere cohorten is niet het deel dat in zijn leven ooit gaat samenwonen. Het verschil is dat van jongere cohorten een veel groter deel wel eens enige tijd alleen woont. Naarmate alleenstaanden een hogere opleiding hebben gevolgd gaan ze gemiddeld wat minder en wat later samenwonen. De kansen om te gaan samenwonen zijn voor eenoudergezinnen lager dan voor alleenstaanden. In de prognose wordt voor de toekomstige cohorten verondersteld dat deze de gerealiseerde kansen volgen van de jongste cohorten.

Lagere instroom in verzorgings- en verpleeghuizen

De gemiddelde leeftijd waarop mensen naar die tehuizen gaan is in de afgelopen decennia sterk gestegen. Ouderen blijven steeds langer zelfstandig wonen. Dit komt overeen met de wens van de meeste ouderen. Het beleid is er op gericht om de instroom in verzorgingshuizen te beperken door stimulering van de extramuraal zorg. In de prognose wordt verondersteld dat de gemiddelde leeftijd van mensen die naar een verzorgingshuis gaan, met 1 à 2 jaar zal stijgen.

De gevolgen

Op basis van deze veronderstellingen over de huishoudensvorming en de eerder besproken demografische ontwikkelingen kan de bevolking uit 2006 worden vooruitberekend naar 2030. Het aantal huishoudens boven de 65 jaar blijkt dan toe te nemen van 1,7 miljoen in 2006 tot 2,7 miljoen in 2030. Daarbij tredt gezinsverdunning op: het aandeel alleenstaanden neemt onder de ouderen verder toe. Vooral het aantal alleenstaande oudere mannen stijgt door de sterkere toename van de levensverwachting ten opzichte van vrouwen. De kans dat mannen hun vrouw overleven neemt hierdoor toe.

Tabel 2.2 Aantal huishoudens 65+ (x 1 mln)

	Alleenstaand		Paar beiden 65+	Intramuraal	Totaal
	Man	Vrouw			
2006	0.2	0.6	0.7	0.1	1.7
2010	0.2	0.6	0.8	0.1	1.7
2020	0.3	0.7	1.1	0.1	2.2
2030	0.5	0.9	1.2	0.1	2.7

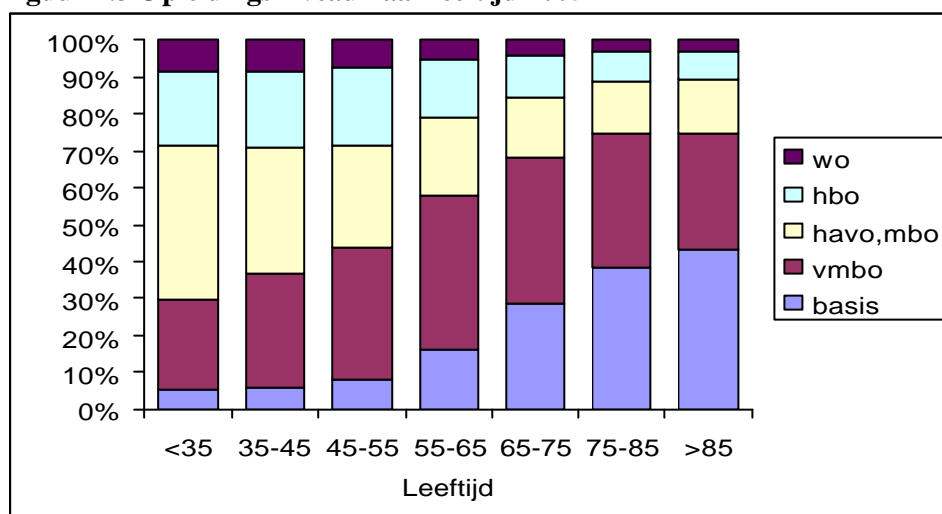
Bron: WBO/MICROS

2.3 Trends in het opleidingsniveau van de bevolking

Een stijging van het opleidingsniveau van de ouderen betekent dat zij veelal een hoger loon hebben gehad en dus een hoger pensioen hebben opgebouwd. Een hoger opleidingsniveau heeft ook gevolgen voor de leefsituatie. Hoger opgeleiden zijn gezonder en maken minder gebruik van thuiszorg voorzieningen. Dit betekent relatief lagere kosten voor de gezondheidszorg. De arbeidsmarkt vraagt om steeds meer hoger opgeleiden. Wanneer deze niet beschikbaar zijn kan dit leiden tot grotere beloningsverschillen, wat weer doorwerkt in de pensioenen van de toekomstige ouderen.

Uit figuur 2.3 blijkt dat het opleidingsniveau van de jongere generatie aanmerkelijk hoger ligt dan dat van de oudere generatie. Doordat de jongere generatie de 65 jarige leeftijd bereikt zal in de toekomst het opleidingsniveau van de ouderen stijgen. Naast deze veroudering bepalen de migratie en het opleidingsniveau van schoolverlaters het opleidingsniveau van de bevolking. Het opleidingsniveau van de niet-westerse immigranten is gemiddeld lager dan van de Nederlandse bevolking.

Figuur 2.3 Opleidingsniveau naar leeftijd 2005

Bron: WBO/MICROS

De onderwijsdeelname is in de afgelopen 20 jaar gestegen. Verwacht wordt dat ook in de toekomst de deelname aan het onderwijs zal toenemen. Verondersteld wordt verder dat de onderwijsdeelname van vrouwen langzaam toe groeit naar die van mannen. Verondersteld is verder dat na het verlaten van het onderwijs het opleidingsniveau niet meer stijgt.

De gevolgen

Op basis van deze veronderstellingen en het ouder worden van de bevolking kan de ontwikkeling van het opleidingsniveau van de bevolking worden berekend (tabel 2.3).

Tabel 2.3 Veranderingen opleidingsniveau bevolking 18+ (x 1 mln personen)

	18-64			65+		
	Basis	Vmbo	Hoger	Basis	Vmbo	Hoger
2006	0.6	3.2	7.6	0.6	0.9	0.8
2010	0.5	3.3	7.6	0.5	1.1	0.9
2020	0.3	3.4	7.8	0.4	1.3	1.6
2030	0.2	3.4	7.7	0.2	1.3	2.3

Bron: WBO/MICROS

Het aantal hoger opgeleide ouderen neemt in de loop der tijd fors toe, waardoor het inkomen van de toekomstige ouderen hoger zal worden. Ook in de beroepsbevolking neemt het aanbod van hoger opgeleiden ten opzichte van laag opgeleiden toe. Door technologische ontwikkeling zal naar

verwachting ook de vraag naar hoger opgeleiden stijgen. Tegelijkertijd kan door de concurrentie met lage lonenlanden de vraag naar laag betaalde arbeid dalen.

Naarmate de vraag naar hoger opgeleiden meer stijgt dan het beschikbare aanbod kan dit leiden tot relatieve loonstijgingen en daarmee grotere inkomensverschillen onder de werkenden. Dit vertaalt zich door naar het toekomstige inkomen van ouderen. Door het CPB is onderzocht in hoeverre veranderingen in vraag en aanbod naar hoger opgeleiden van invloed zijn op de beloningsverschillen (CPB, 2003b). Deze ontwikkelingen hebben grotere gevolgen naarmate lager en hoger geschoolde werknemers minder goed onderling uitwisselbaar zijn (lage substitutie elasticiteit). Aangezien het aanbod van hoger opgeleiden minder stijgt, zou dit kunnen leiden tot tekorten en daarmee een relatief hogere beloning. Het beloningsverschil tussen laag en hoog opgeleiden neemt daardoor toe. Hiermee is in de vooruitberekening rekening gehouden.

Deze veranderingen in de beloningsverhoudingen werken door naar de aanvullende pensioenen. Door het gestegen opleidingsniveau van vrouwen zal zich bovendien steeds vaker de situatie voordoen dat hoger opgeleide vrouwen samenwonen met hoger opgeleide mannen. De situatie waarin een hoger opgeleide man samenwoont met een lager opgeleide vrouw zal steeds minder vaak voorkomen. Het gevolg is een toenemende segregatie tussen hoog opgeleide en laag opgeleide paren (Latten, 2005). Dit zou de gevolgen van toenemende loonverschillen tussen laag en hoog opgeleiden verder kunnen versterken. Van belang daarbij is ook hoe zich de arbeidsduur van partners ontwikkelt. Naarmate hoog opgeleide partners vaker beiden een voltijd baan hebben, wordt dit proces verder versterkt. Het gevolg hiervan is dat op termijn de pensioeninkomens van samenwonende ouderen grotere verschillen gaan vertonen.

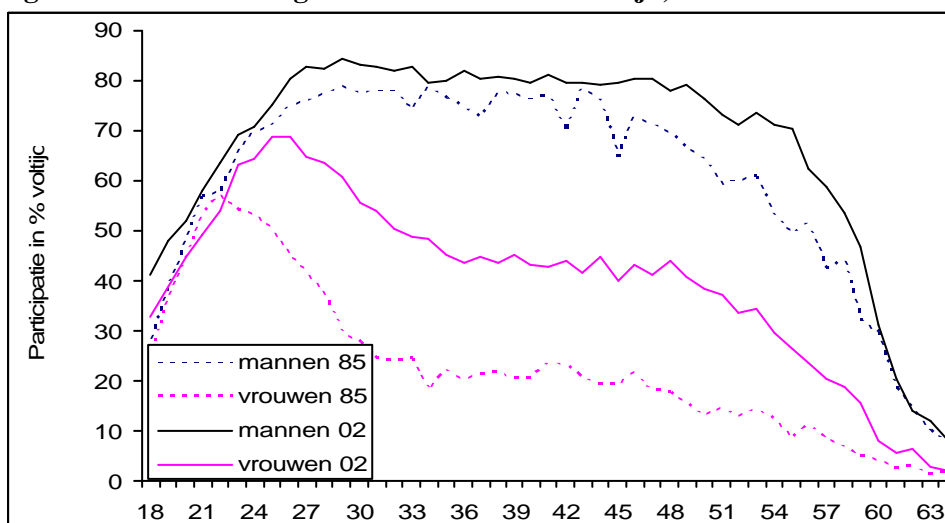
2.4 Arbeidsmarkt trends

Veranderingen op de arbeidsmarkt zijn van invloed op de toekomstige inkomenspositie van ouderen. Een grotere arbeidsparticipatie zorgt voor een breder draagvlak voor de financiering van de collectieve uitgaven en dus lagere premies. De lonen worden door het grotere aanbod gematigd. Tegelijkertijd betekent een groter arbeidsaanbod meer pensioenopbouw en dus hogere pensioenen voor de toekomstige ouderen.

Het arbeidsaanbod

Het aantal werkende vrouwen is, omgerekend naar voltijd banen, tussen 1985 en 2002 fors gestegen (figuur 2.4). Ook mannen zijn meer gaan werken. Vooral onder de oudere mannen is de participatie gestegen. Het verschil tussen mannen en vrouwen is nog altijd groot, mede door het grote aantal vrouwen dat in deeltijd werkt.

Figuur 2.4 Ontwikkeling arbeidsvolume naar leeftijd, 1985-2002

Bron: WBO/MICROS

Voor de komende jaren wordt, conform de veronderstellingen van het CPB (2005), uitgegaan van een beperkte autonome stijging van de arbeidsparticipatie. Met nieuw beleid om de arbeidsparticipatie te verhogen wordt geen rekening gehouden. In de periode 1990-2005 nam de arbeidsparticipatie nog toe met ruim 8%-punten. In de periode 2005-2015 zal nog slechts sprake zijn van een autonome groei van 3%-punten. Hierna stabiliseert de arbeidsparticipatie zich.

Als gevolg van de veranderende arbeidsparticipatie en de veranderingen in omvang en samenstelling van de bevolking neemt het arbeidsaanbod in personen tot 2017 licht toe waarna een lichte daling inzet. Veranderingen in de samenstelling van de bevolking zorgen voor een hoger arbeidsaanbod van 55 tot 65 jarigen en een lager aanbod van 30-45 jarigen.

De hogere arbeidsparticipatie heeft in het verleden geleid tot een sterke toename van het aantal tweeverdieners. De gestegen arbeidsparticipatie heeft echter ook de groei van het aantal alleenstaanden mogelijk gemaakt. Alleen gaan wonen is alleen mogelijk wanneer er een eigen bron van inkomen aanwezig is. Alleen bij samenwonenden bestaat er de keuzemogelijkheid om arbeid en zorgtaken onderling te verdelen. Daarbij kan de keuze gemaakt worden dat een van beide partners niet buiten de huishouding gaat werken. Alleenstaanden hebben deze keuze niet. In de vooruitberekening is daarom verondersteld dat het aantal tweeverdieners pas toeneemt wanneer de arbeidsparticipatie van andere groepen (werklozen, arbeidsongeschikten, ouderen) tot onvoldoende stijging van de totale arbeidsparticipatie leidt.

Het aandeel deeltijdbanen is sinds het begin van de jaren negentig sterk gestegen door de hogere toestroom van vrouwen op de arbeidsmarkt. Voor de komende jaren wordt verondersteld dat deze stijging niet verder doorzet maar stabiliseert (CPB,2005). Dit komt deels doordat de groei van het aandeel vrouwen in de werkgelegenheid afneemt. Ook zou de gemiddelde arbeidsduur per vrouw kunnen gaan stijgen. Gezien de onzekerheden hierover wordt verondersteld dat de gemiddelde arbeidsduur ongeveer gelijk blijft.

Ouderen kunnen hun inkomen verhogen door te blijven doorwerken na de 65 jarige leeftijd. Het loon is dan een aanvulling op de AOW en het aanvullende pensioen. Over het loon zijn geen WW, pensioenpremie en AOW premie meer verschuldigd. Het aantal werkenden van 65 jaar en ouder is desondanks gering. Het gaat daarbij vooral om hoger opgeleiden, zelfstandigen en freelancers. Verondersteld wordt hier dat de arbeidsparticipatie van ouderen in de toekomst ongeveer gelijk blijft.

Werkloosheid

De ontwikkeling van het aantal werkloosheidsuitkeringen is relevant voor de opbouw van pensioenrechten. Voor WW-ers van 40 jaar of ouder vindt via de stichting Financiering Voortzetting Pensioenverzekering een premievrije opbouw plaats. Vanaf 2008 stopt deze opbouw voor nieuwe gevallen. Bij een bijstandsuitkering vindt geen pensioenopbouw plaats. Het recht op WW wordt in 2006 beperkt tot 3 jaar en 2 maanden. Dit was 5 jaar. Hierdoor wordt werkloosheid als uittreedroute voor oudere werknemers minder aantrekkelijk en ontstaat eerder recht op bijstand.

Arbeidsongeschiktheid

Bij het arbeidsongeschikt worden vindt in de meeste pensioenregelingen premievrije pensioenopbouw plaats over het laatst verdiende loon. Een toe- of afname van het aantal arbeidsongeschikten heeft daardoor geen directe gevolgen voor de toekomstige inkomenspositie van deze groep. Wel worden de kosten van de pensioenfondsen om deze opbouw te financieren hoger of lager. Verondersteld wordt dat de arbeidsongeschiktheid (WIA en Wajong) geleidelijk daalt naar een structureel niveau van 515.000 in 2040 (CPB, 2006).

Minder prepensioen

In 2006 is de wetgeving rond vervroegd uittreden veranderd. Daarbij blijft de situatie voor werknemers van 55 jaar en ouder ongewijzigd. Voor de werknemers beneden de 55 wordt er van uitgegaan dat de in het verleden opgebouwde prepensioenrechten worden verslept naar het

oudedagspensioen. Dit pensioen kan dan ingaan vóór de 65 jarige leeftijd. Hierdoor wordt het oudedagspensioen lager. Pensioenopbouw vindt over deze jaren niet meer plaats.

Het aantal (vut- en) prepensioenuitkeringen is tussen 1985 en 2005 verdubbeld. Voor de toekomst wordt door het CPB verondersteld dat in 2020 gemiddeld twee jaar langer wordt doorgewerkt dan in 2000. Dit zorgt voor een hoger aanvullend pensioen.

De gevolgen

De veronderstellingen over de ontwikkeling van de bevolking, werkgelegenheid en het uitkeringsvolume kunnen gebruikt worden om de bevolking uit 2006 vooruit te berekenen naar de toekomst. Het resultaat daarvan is opgenomen in tabel 2.4.

Tabel 2.4 Aantal personen naar belangrijkste activiteit 18-64 (x 1 mln)

	Werkend		Uitkering		Studerend	Huis- houding	Totaal
	Zelfstandig	Werknemer	Werkloos	Arbeids- ongeschikt			
2006	0.6	6.7	0.6	0.7	0.7	1.1	10.4
2010	0.7	6.8	0.5	0.7	0.8	1.1	10.5
2020	0.7	6.8	0.7	0.7	0.8	0.8	10.5
2030	0.6	6.1	0.8	0.6	0.8	0.8	9.8

Bron: WBO/MICROS

De veronderstellingen resulteren na 2020 in een geringe daling van het aantal werkenden. Het aantal arbeidsongeschikten daalt eveneens. Het aantal personen in de huishouding (voornamelijk partners van alleenverdieners en vervroegd gepensioneerden) neemt op termijn iets af. Het aantal alleenverdieners neemt minder sterk af dan in het verleden.

3 Veranderingen in het inkomen

Om de toekomstige inkomensontwikkeling te kunnen beschrijven zijn veronderstellingen nodig over de ontwikkeling van lonen, prijzen en rente. Tevens moet de hoogte van premies en belastingen worden vastgesteld om het besteedbare huishoudinkomen te kunnen vaststellen. Dit hoofdstuk gaat in op de verschillende ontwikkelingen die relevant zijn voor het toekomstige inkomen van ouderen.

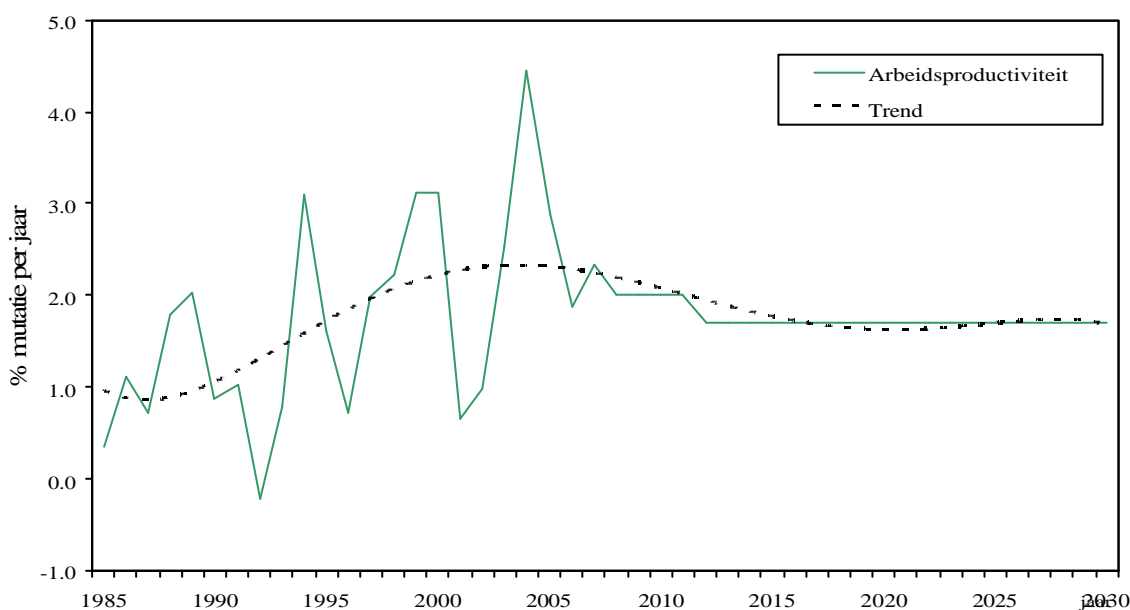
3.1 Lonen, rente en prijzen

Stijgende arbeidsproductiviteit

Van groot belang van de toekomstige ontwikkeling van de welvaart is de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, ofwel: de verhouding tussen de productie en de hoeveelheid ingezette arbeid. Bij een stijgende arbeidsproductiviteit kunnen de reële lonen stijgen zonder dat de concurrentiepositie van Nederland wordt geschaad. Door de vergrijzing zal de toekomstige groei van het arbeidsaanbod beperkt blijven. Wanneer ook de mogelijkheden voor een toename van de arbeidsduur beperkt blijken te zijn kan economische groei alleen bereikt worden door productiviteitsstijging (SER, 2002).

De arbeidsproductiviteit per gewerkt uur in Nederland ligt hoger dan het gemiddelde van de EU en hoger dan in de VS. Van een inhaalgroei valt dan ook weinig te verwachten. Van belang is op lange termijn hoe de grens van de technologische mogelijkheden verschuift. Over een lange periode lag de groei van de leider in technologie (momenteel de VS) tussen de 1.5 en 2.5% per jaar (CPB, 2005). In de vooruitberekening wordt uitgegaan van een productiviteitsgroei van 1.7% per jaar (CPB, 2006). Dit impliceert dat de trendmatige groei van de arbeidsproductiviteitstijging over de afgelopen 20 jaar afzwakt (figuur 3.1).

Figuur 3.1 Ontwikkeling arbeidsproductiviteit 1985-2030

Bron: CBS (realisatie marktsector)/CPB (prognose alle sectoren)

Lonen

Hogere lonen zorgen via een hogere pensioenopbouw ook voor een hoger inkomen van ouderen. Ook stijgt door loonstijgingen het draagvlak voor de betaling van sociale premies (waaronder de AOW premie) en belastingen.

Op lange termijn is de hoogte van de loonstijging afhankelijk van de inflatie en de stijging van de arbeidsproductiviteit. Een reële toename van het besteedbare inkomen is alleen mogelijk wanneer ook de productie per werknemer is gestegen. Naarmate arbeid schaarser is dan kapitaal zal een groter deel

van de stijging van de productiviteit ten gunste komen van de loonstijging. Hier wordt verondersteld dat op termijn de reële loonstijging gelijk is aan de productiviteitsstijging. Tot en met 2011 wordt uitgegaan van de loonstijging volgens de middellange termijn verkenning van het CPB. Ten opzichte van de afgelopen 20 jaar komen de loonstijgingen daarmee structureel op een iets hoger niveau te liggen (figuur 3.2).

Figuur 3.2 Reële loonmutaties 1985-2030

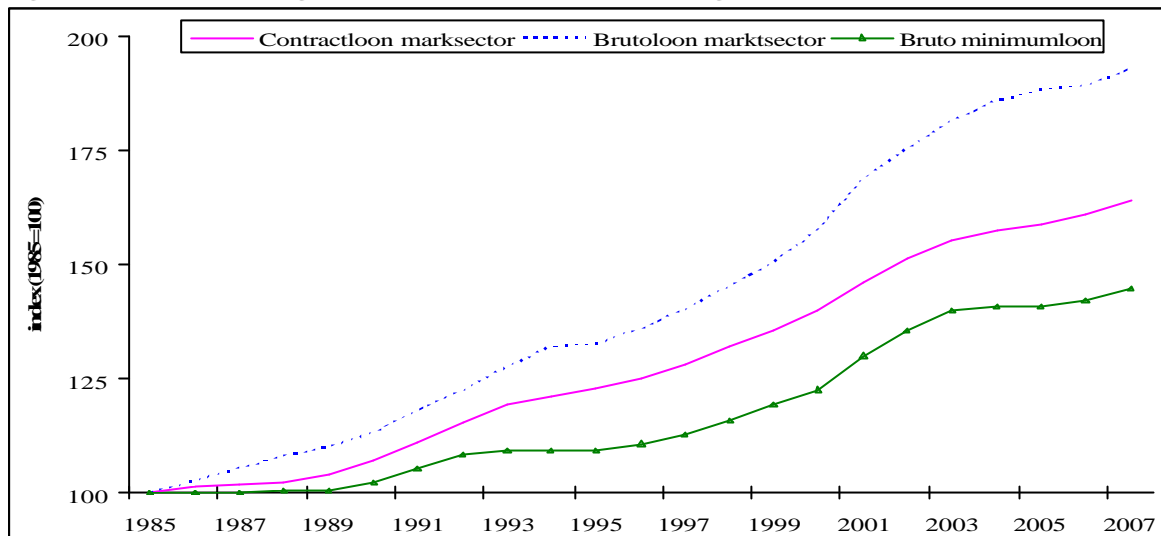
Bron: CBS/CPB

De totale loonstijging vloeit voor een deel voort uit stijging van de CAO-lonen. Door loonsverhogingen buiten de Cao's om (loondrift) of veranderingen in de samenstelling van de populatie werkenden (structureffecten) kan het gemiddelde loon meer of minder stijgen dan het CAO loon. De afgelopen 15 jaar was dit verschil over het algemeen positief (figuur 3.2). Op lange termijn wordt het incidentele loon kleiner en zelfs negatief. Dit omdat het aandeel oudere werknemers (met een hoger loon) door de vergrijzing daalt. Wanneer deze functies niet op een gelijk niveau worden opgevuld daalt hierdoor het gemiddelde loon.

De hoogte van de uitkeringen

De hoogte van de netto minimumuitkeringen, waaronder de AOW, is gekoppeld aan de hoogte van het netto minimumloon (de netto-netto koppeling). De hoogte van het bruto minimumloon is op zijn beurt gekoppeld aan de ontwikkeling van de CAO lonen. Van de aanpassing van het minimumloon met de loonstijgingen volgens Cao's kan alleen in bijzondere omstandigheden worden afgeweken, namelijk bij een bovenmatige loonstijging en bij een bovenmatige toename van het aantal uitkeringsgerechtigden.

Figuur 3.3 Ontwikkeling minimumloon, contractloon en gemiddeld loon, 1985-2007

Bron: SZW

Vanaf 1985 is het minimumloon achtergebleven bij de contractloonsstijging in de marktsector (figuur 3.3). De inkomenseffecten hiervan zijn opgevangen door fiscale maatregelen. Per saldo is het minimum inkomen, en vooral dat van ouderen, daardoor reëel gestegen (figuur 1.1).

Uitgangspunt voor de vooruitberekening is het volledig toepassen van de koppeling aan de CAO lonen, zodat er geen noodzaak is om negatieve inkomenseffecten te repareren. Uitgaan van gedeeltelijke ont koppeling met reparatie van de inkomensgevolgen heeft voor het inkomen van ouderen hetzelfde effect. Ontkoppeling zorgt er in dat geval alleen voor dat het bruto minimumloon (en daarmee de loonkosten van het minimumloon) niet wordt verhoogd.

Verondersteld wordt dat de contractloonsstijging (en daarmee de stijging van de minimum uitkeringen) op lange termijn gelijk is aan productiviteitsstijging+inflatie. Het incidentele loon zorgt in de toekomst voor een iets grotere stijging van het gemiddelde loon. Dit effect wordt gemitigeerd doordat op langere termijn het aandeel oudere werknemers (met een gemiddeld hoger loon) afneemt.

Rendement van beleggingen

De hoogte van het toekomstige rendement op beleggingen is voor Nederland belangrijk vanwege het grote vermogen dat is opgebouwd door pensioenfondsen. De vergrijzing en ontgroening zorgen ervoor dat het vermogen ten opzichte van de premieopbrengst groter wordt. Op lange termijn wordt de gevoeligheid voor veranderingen in het rendement op beleggingen groter en zijn grotere premiestijgingen nodig om tegenvallers te compenseren. Behalve voor het pensioen is het rendement op beleggingen belangrijk voor het inkomen uit vermogen van huishoudens zelf. Dit vermogen is vaak nog groter dan het opgebouwde pensioenvermogen (zie hoofdstuk 5).

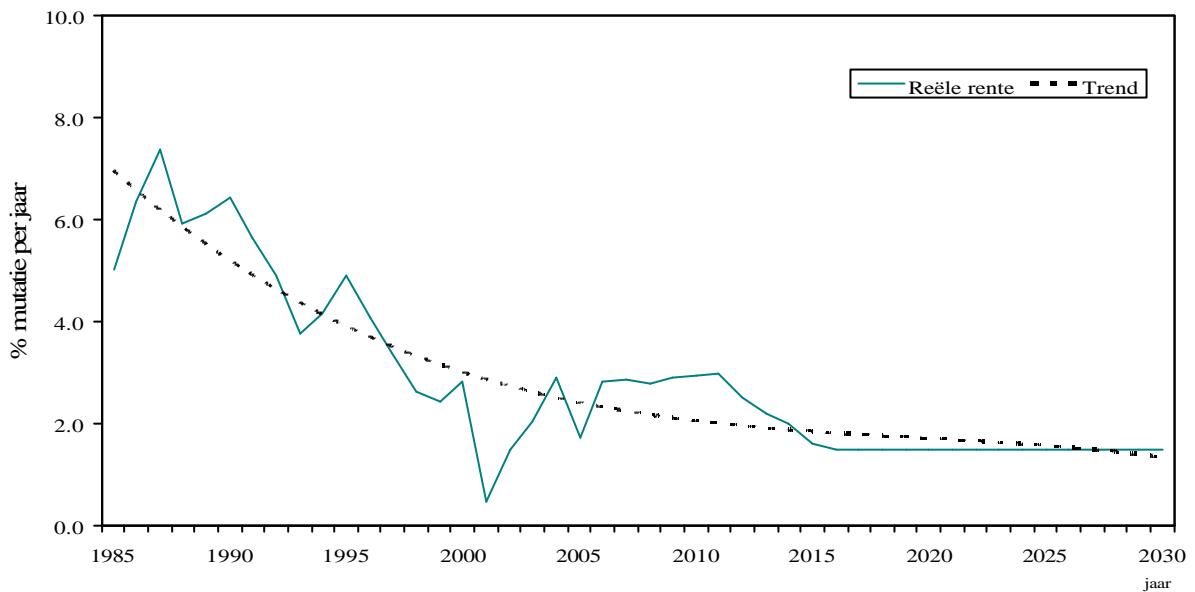
Het rendement op beleggingen wordt deels verkregen uit rente en deels uit risicovolle beleggingen met een hogere opbrengst (de risicopremie). De nominale rente bestaat uit de reële rente en een vergoeding voor verwachte inflatie en een risicopremie voor onverwachte inflatie. De reële rente is een vergoeding voor het tijdelijk beschikbaar stellen van geld. De hoogte van de reële rente wordt bepaald door vraag en aanbod van kapitaal. De vraag stijgt wanneer er meer geld nodig om economische activiteiten te financieren. Het aanbod stijgt wanneer de bereidheid tot sparen toeneemt.

Doordat dat kapitaalmarkt steeds internationaler is geworden is niet alleen de situatie in Nederland van belang. Wereldwijde factoren (zoals een grote vraag naar geld van de VS) zijn relatief belangrijker geworden. Met het oog op de toekomstige vergrijzing proberen alle ontwikkelde landen gelijktijdig meer te sparen voor pensioenen. Hierdoor kunnen goede beleggingsmogelijkheden uitgeput raken en kan het rendement op de besparingen onder druk komen te staan. Het is twijfelachtig of die

spaargelden op grote schaal kunnen worden belegd in opkomende landen, waar de vergrijzing (nog) geen probleem is en nog goede beleggingsmogelijkheden zijn (CPB, 2005).

Tot en met 2011 wordt uitgegaan van een reële rentevoet van ongeveer 2.75%. Voor de lange termijn wordt in EU verband voor alle landen uitgegaan van een reëel rendement op beleggingen van 3%. Dit reële rendement is inclusief de risicopremie voor risicovolle beleggingen. Deze risicopremie ligt op lange termijn op 3%. Gemiddeld wordt voor ongeveer 50% in risicodragend vermogen belegd. Dit betekent dat de reële risicoloze rente op lange termijn 1.5% bedraagt en het reële rendement op risicodragend vermogen 4.5%. Verondersteld wordt dat het verschil tussen de reële rentevoet van 2.75% in 2011 en de lange termijn reële rentevoet van 1.5% in 2015 geleidelijk is overbrugd (figuur 3.4). In de berekening wordt verder rekening gehouden met administratiekosten voor de pensioenfondsen ter hoogte van 0.35% van het vermogen.

Figuur 3.4 Reële rente 1985-2030

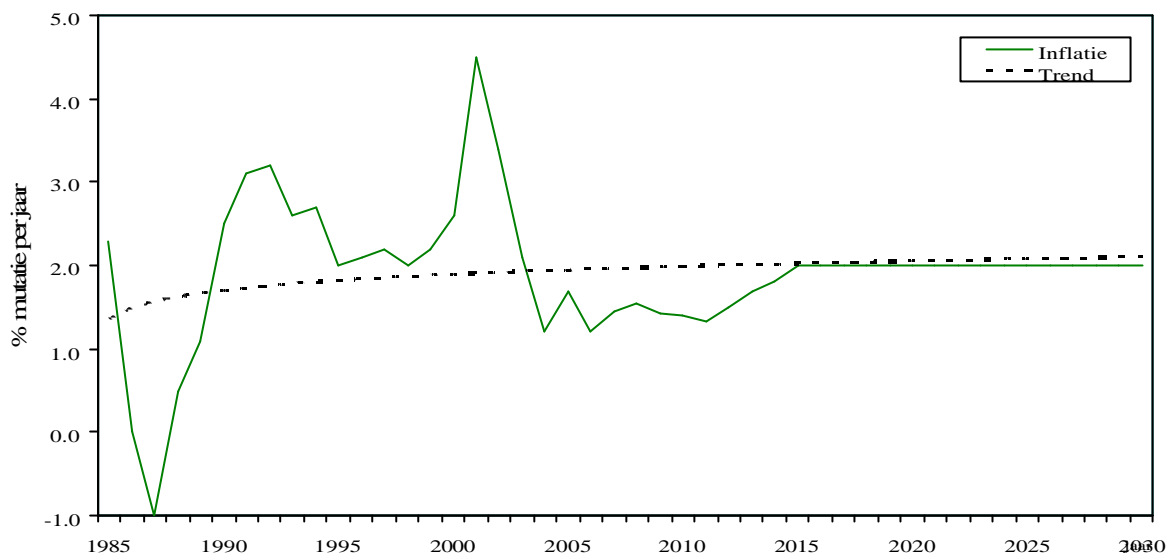

Bron: CBS (realisatie)/CPB

De inflatie

In EU verband wordt voor alle EU landen uitgegaan van een lange termijn inflatie van 2% per jaar. Dit is ongeveer het gemiddelde van de afgelopen 20 jaar. Tot en met 2011 wordt uitgegaan van de veronderstellingen in de middellange termijn verkenning van het CPB. Verondersteld is dat het verschil tussen beide ramingen in 2015 is overbrugd (figuur 3.5).

Figuur 3.5 Inflatie 1985-2030

Bron: CBS (realisatie)/CPB

3.2 Premies en belastingen

Om het besteedbare huishoudinkomen te kunnen berekenen moet ook de ontwikkeling van de pensioenpremies, sociale premies, ziektekostenpremies en belastingen worden vastgesteld. Een aantal van deze premies zijn alleen van invloed op de hoogte van het inkomen van de bevolking beneden de pensioenleeftijd (pensioenpremie, WW-premie, AOW-premie). Deze premies beïnvloeden dus alleen de vergelijking van het inkomen van jongeren en ouderen en het netto pensioenresultaat. Een stijging van deze premies zorgt voor een relatieve *verbetering* van de inkomenspositie van ouderen. Een stijging van de overige premies (ZVW en AWBZ) en belastingen zorgt voor een *verlaging* van het inkomen van ouderen. Omdat 65-minners deze premies ook betalen heeft dit niet zo'n grote invloed op de relatieve inkomenspositie van ouderen.

Pensioenpremies

De hoogte van de pensioenpremie wordt bepaald door een vergelijking van het beschikbare vermogen van de pensioenfondsen met de toekomstige pensioenverplichtingen (de dekkingsgraad). Het vermogen van pensioenfondsen wordt bepaald door de ontvangen premie en het rendement op de beleggingen minus de uitvoeringskosten en uitbetaalde pensioenen. De verplichtingen bestaan uit de contante waarde van de gegarandeerde pensioentoezeggingen aan werkenden, ex-premiebetalers (slapers) en de al ingegane pensioenen. De pensioentoezeggingen hebben betrekking op oudedagspensioen, nabestaandenpensioen en prepensioen. Verder wordt er rekening mee gehouden dat de opbouw van pensioenrechten doorloopt bij arbeidsongeschiktheid. De indexering van pensioenrechten behoort niet tot de verplichtingen. Deze wordt niet vooraf toegezegd maar is afhankelijk van de financiële positie van het pensioenfonds. Vanaf de invoering van de nieuwe pensioenwet (2007) zijn pensioenfondsen verplicht om bij het berekenen van de contante waarde van hun verplichtingen rekening te houden met een discontovoet die de marktrente volgt.

Een te lage dekkingsgraad kan worden opgevangen door verhoging van de premie en het niet- of gedeeltelijk indexeren van pensioenen. Het niet- of gedeeltelijk indexeren heeft in een middelloonsysteem zowel betrekking op ingegane pensioenen als op de opgebouwde pensioenrechten uit het verleden. Niet indexeren betekent dat de pensioentoezegging niet stijgt waardoor de toekomstige verplichtingen van het pensioenfonds niet toenemen. Verhogen van de premies daarentegen verhoogt het beschikbare vermogen. Een andere mogelijkheid is om bij structurele tekorten het pensioensysteem aan te passen. Deze mogelijkheid blijft hier buiten beschouwing.

De premies worden jaarlijks dusdanig verhoogd of verlaagd dat de vereiste dekkingsgraad binnen de daarvoor gestelde termijn wordt bereikt. De minimaal vereiste dekkingsgraad is in 2020 130%. Deze

dekkingsgraad moet, gegeven de geambieerde indexering op lange termijn stijgen naar 145%. Met deze dekkingsgraad wordt voldaan aan de eis van de overheid om bij een gemiddelde samenstelling van de beleggingsportefeuille het risico van een dekkingsgraad beneden de 100% te beperken tot 2.5% (CPB, 2006).

Voor de toekomstige inkomenspositie van ouderen is vooral de mate van indexering relevant. Beperking van de indexering tot minder dan 100% betekent een lager pensioen bij ingangsdatum en een lagere koopkrachtmutatie voor de ingegane pensioenen. Uitgangspunt voor de vooruitberekening is dat gestreefd wordt naar volledig indexering. De mate van indexering wordt jaarlijks vastgesteld op basis van onderstaande beleidsstaffel:

Dekkingsgraad	Indexering
Beneden 100%	Geen
100 tot 135%	Gedeeltelijk
Boven 135%	Volledig

In de studie “Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances” van het CPB wordt uitgegaan van een dekkingsgraad van 114% in 2005 (CPB, 2006). Dit leidt er toe dat komende jaren de pensioenpremie wordt verhoogd en de indexering beperkt totdat de gewenste dekkingsgraad wordt bereikt. In de later verschenen middellange termijn verkenning van het CPB wordt tot en met 2011 uitgegaan van 100% indexering tot en met 2011. Dit omdat de dekkingsgraad inmiddels aanzienlijk is verbeterd. De DNB rapporteert in de tweede helft van 2006 een dekkingsgraad van 140% (op basis van marktwaardering). Op basis hiervan wordt hier uitgegaan van volledige indexering. In hoofdstuk 7 wordt onderzocht wat de invloed is van een plotselinge verlaging van de dekkingsgraad.

De pensioenpremie wordt verdeeld tussen werkgever en werknemer. Een aantal bedrijven heeft het pensioenfonds op afstand geplaatst waardoor werkgeverspremies niet meer kunnen worden gebruikt om schokken op te vangen. Hiermee wordt onder de nieuwe boekhoudregels voorkomen dat het financiële resultaat van het pensioenfonds van invloed is op de resultaten van de onderneming. Het premierisico komt dan in de toekomst voor een groter deel bij de werknemers terecht. Hier wordt verondersteld dat het aandeel van de werknemerspremie op lange termijn gelijk blijft.

Premies werknemersverzekeringen

De premies voor de WW, wachtgeld en WIA worden voor de toekomst vastgesteld onder de veronderstelling dat de vermogenspositie van de fondsen ongewijzigd blijft. Een stijging van de uitkeringslasten of een verkleining van de premiegrondslag zorgt dus voor een hogere premie, en daarmee een lager besteedbaar inkomen.

De toekomstige uitkeringslasten zijn afhankelijk van het aantal uitkeringsgerechtigden en de hoogte van de uitkering. Beiden vloeien voort uit andere veronderstellingen rond ondermeer demografie, arbeidsmarkt en koppeling. Ook de hoogte van de grondslag voor premieheffing wordt bepaald door de eerder gemaakte veronderstellingen (aantal werknemers, loonstijging ed). Verondersteld wordt dat het aandeel van de werknemerspremie in de totale premie in de toekomst ongewijzigd blijft.

Premies Anw en AOW

De premie voor de Anw wordt op dezelfde wijze vastgesteld als de WW premie. De AOW premie wordt opgebracht door de bevolking beneden de 65 jaar. Deze premie is echter gemaximeerd zodat de vergrijzing niet zorgt voor een verdere premiestijging. Alle tekorten in het AOW-fonds welke ontstaan door deze maximering worden gedekt door een hogere rijksbijdrage. Deze wordt gefinancierd uit de algemene middelen. In 2006 wordt 20% van de AOW uitgaven gefinancierd uit algemene middelen. Deze middelen worden niet alleen opgebracht door bevolking beneden de 65 jaar maar door alle belastingbetalers. Op termijn stijgt bij ongewijzigd beleid het deel van de AOW dat uit de algemene middelen wordt gefinancierd tot 50%.

Ziektekostenpremie

Vanaf 2006 worden de ziektekosten gefinancierd door de zorgverzekeringswet. Net als de premies sociale fondsen wordt de hoogte van de ziektekostenpremie bepaald door de ontwikkeling van de uitgaven en de grondslag voor de premieheffing.

De gemiddelde kosten voor een verzekerde zijn, gegeven diens leeftijd, afhankelijk van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de zorgsector en de medisch-technologische ontwikkelingen. Verwacht mag worden dat de productiviteitsgroei achterblijft bij de gemiddelde productiviteitsontwikkeling en dat de medische technologie zorgt voor een stijging van de kosten. Dit betekent dat de kosten meer stijgen dan de lonen. In CPB studie "Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances" wordt uitgegaan voor een prijsstijging gelijk aan de lonen. Het Rivm gaat uit van een stijging van 2% per jaar boven de inflatie, dat wil zeggen 0.3% boven de loonstijging (Rivm, 2004). In de onzekerheidsvarianten gaat het CPB uit van een extra stijging van 0.5%. Hier wordt aangesloten bij de Rivm studie.

Deze kostenstijging staat los van de vergrijzing. Doordat de bevolking ouder wordt stijgen de kosten van de gezondheidszorg. Het verband tussen leeftijd en ziektekosten wordt in de tijd constant verondersteld. Dit verband is gecorrigeerd voor de kosten welke niet direct samenhangen met de leeftijd maar gemaakt worden voorafgaand aan het overlijden (CPB, 2006). Overigens hangen de kosten van de gezondheidszorg in feite niet zozeer samen met de leeftijd maar met de gezonde levensverwachting. Door een stijgend opleidingsniveau van de bevolking zou deze gezonde levensverwachting kunnen stijgen waardoor de kostenstijging wordt beperkt.

Een stijging van de kosten van de gezondheidszorg (18+) komt vanaf 2006 voor de helft tot uitdrukking in de procentuele premie en voor de helft in de nominale premie. De werkgeversbijdrage is vanaf 2006 gelijk aan de procentuele premie. De kosten van de verzekering voor kinderen beneden de 18 jaar komt voor rekening van de algemene middelen.

In de periode 2006-2030 stijgt door de vergrijzing en de endogene kostenontwikkeling de premie. Daar tegenover staat echter ook een stijging van het inkomen. Alleen voor zover de kostenstijging groter is dan de stijging van het inkomen zorgt dit voor een lastenverzwaring voor huishoudens. Daar staat wel tegenover dat voor de lagere en middeninkomens een deel van de kostenstijging wordt vergoed door de zorgtoeslag. De zorgtoeslag vergoedt de kosten voor het huishouden boven een percentage van het inkomen. Verondersteld wordt dat het percentage in de toekomst gelijk blijft. Met de zorgtoeslag wordt de stijging van de zorgkosten voor de laagste inkomens beperkt tot de stijging van het inkomen. Naarmate het inkomen hoger wordt, komt een groter deel van de stijging van de zorgkosten voor rekening van de huishoudens zelf. De zorgtoeslag wordt gefinancierd uit de algemene middelen.

De AWBZ premie

De AWBZ zorgt voor de financiering van specifieke zorgkosten. De AWBZ uitgaven hebben betrekking op extramurale zorg (thuiszorg), intramurale zorg (verpleeg- en verzorgingshuizen) en de geestelijke gezondheidszorg en gehandicaptenzorg. De intramurale - en extramurale zorg kennen een systeem van eigen bijdragen waarvan de opbrengst in mindering komt op de totale kosten.

De prijs van thuiszorg en intramurale zorg neemt toe met de ontwikkeling van de productiviteit in de zorgsector. Hier wordt uitgegaan van de Rivm studie (2004) die voor de gehele zorgsector uitgaat van een kostenstijging van 2% per jaar boven de inflatie.

Het aantal gebruikers van intramurale zorg neemt af (hoofdstuk 2). Doordat toekomstige ouderen een hoger inkomen hebben neemt de eigen bijdrage toe. Hierdoor wordt de kostenstijging in de intramurale zorg gematigd. Daar tegenover staat een groter gebruik van de (goedkopere) thuiszorg. Vanaf 2007 wordt de huishoudelijke hulp gefinancierd uit belastingmiddelen (WMO). Verondersteld wordt tenslotte dat het volume van overige AWBZ uitgaven (de geestelijke gezondheidszorg en gehandicaptenzorg) toenemen met de bevolkingsomvang.

De AWBZ uitgaven worden gefinancierd door premieheffing in de eerste en tweede belastingschijf. Ook ouderen betalen mee aan de AWBZ. Alleen een kostenstijging welke groter is dan de stijging van het inkomen in eerste en tweede schijf zorgt voor een hogere premie.

De belastingen

Bij de vaststelling van het netto inkomen wordt het belastingstelsel 2006 gehanteerd. De lengte van de schijven en de heffingskortingen wordt jaarlijks aangepast aan de inflatie. Dit betekent bij een reële loonontwikkeling van 1,7% dat automatisch lastenverzwaring optreedt. Om dit te voorkomen wordt uitgegaan van een inflatiecorrectie welke 1.7% boven de inflatie ligt. Daarmee blijft de belastingdruk in de toekomst ongewijzigd.

De tarieven voor de inkomstenbelasting, de belasting op de consumptie (BTW) en lokale heffingen worden gelijk verondersteld aan het niveau van 2006.

Ongewijzigd beleid

Door het CPB is onderzocht in hoeverre de totale overheidsuitgaven bij een *gelijkblijvende* belasting- en premiedruk op lange termijn houdbaar zijn (CPB, 2006). Hieruit blijkt dat vooral de kosten van de AOW en de zorg stijgen. De opbrengsten aan belastingen en premies (bij gelijke tarieven) stijgen ook maar niet voldoende om de extra kosten te dekken.

In dit werkdokument wordt er van uitgegaan dat de kostenstijgingen in de zorg, zoals gebruikelijk, worden opgevangen door premiestijgingen. Daarmee komt de koopkrachtvooruitgang onder druk te staan. De hogere rijksbijdrage voor de AOW (en de zorgtoeslag) wordt gefinancierd uit de extra belastingopbrengsten. Deze opbrengsten vloeien voor een groot deel voort uit het feit dat de pensioeninleg uit het verleden in de toekomst als aanvullend pensioen wordt uitbetaald, waarover op dat moment belasting verschuldigd is. Besteding van dit geld zorgt bovendien voor extra opbrengsten aan omzetbelasting.

Deze financiering van de toekomstige uitgaven vloeit voort uit het principe dat premies de uitgaven moeten dekken. Als gevolg van de maximering van de AOW premie komen de meerkosten van de AOW ten laste van de algemene middelen.

Er kunnen ook andere keuzen worden gemaakt. De hogere zorgkosten kunnen ook gefinancierd worden uit belastingmiddelen terwijl de extra AOW uitgaven gefinancierd kunnen worden door lastenverhoging of het verhogen van de AOW leeftijd. Ook kan ingezet worden op een vergroting van het draagvlak voor de heffing voor premies en belastingen (een hogere arbeidsparticipatie). Dergelijke keuzen beïnvloeden de toekomstige inkomenspositie van huishoudens. In hoofdstuk 7 worden de gevolgen van een hogere arbeidsparticipatie in kaart gebracht.

4 Veranderingen in de pensioenen

Veranderingen in regelgeving en pensioensystemen uit het verleden werken door naar de toekomstige pensioenaanspraken. Ook ontwikkelingen rond de inleg in 3^e-pijler voorzieningen zijn van invloed op toekomstige uitkeringen. Deze ontwikkelingen en de veronderstellingen die gemaakt worden voor de toekomst staan in dit hoofdstuk centraal.

4.1 De AOW

Immigranten missen een deel van de AOW opbouw en hebben daardoor vaker recht op een aanvulling van het inkomen uit de bijstand. Daarbij wordt een pensioen van 204 euro per jaar vrijgelaten (paren 408 euro). De rest wordt in mindering gebracht op de bijstand. Naarmate een grotere groep immigranten de 65 jarige leeftijd bereikt (en in Nederland blijft wonen) zal het aantal huishoudens met een gekorte AOW toenemen.

De komende decennia zullen steeds meer personen een onvolledige AOW-uitkering krijgen. Van de Nederlandse bevolking tussen de 15 en 65 jaar had 13 procent eind 2004 geen volledige AOW-aanspraken opgebouwd. Van de huidige 65-plussers met een AOW-uitkering heeft 7 procent een onvolledige uitkering.

In 2015 wordt de partnertoeslag in de AOW afgeschaft. Dit betekent dat in geval van een leeftijdsverschil tussen partners de partner die het eerste de 65 jarige leeftijd bereikt, geen aanvulling op de eigen AOW (50%) meer kan krijgen tot 100% in verband met het ontbreken van een inkomen van de partner beneden de 65 jaar. Wanneer het inkomen hierdoor daalt tot beneden het niveau van het sociaal minimum ontstaat wel recht op bijstand.

4.2 Het aanvullende pensioen

Meer pensioenopbouw

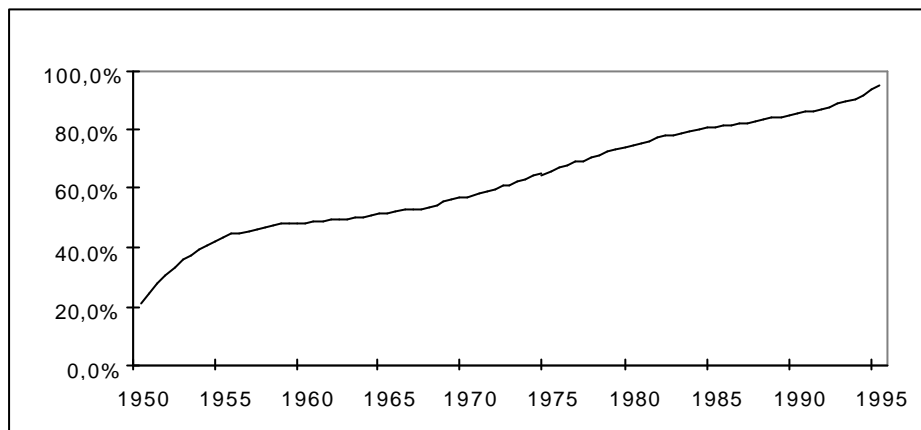
In Figuur 4.1 is de ontwikkeling van het aandeel werknemers dat deelneemt in een pensioenfonds te zien in de periode 1950 tot en met 1995. Het aandeel werknemers in een aanvullende pensioenregeling neemt toe van ongeveer 20% in 1950 tot 91% in 1995.

Een sterke groei in het aanbod van aanvullende pensioenvoorzieningen heeft plaats gevonden in de jaren vijftig. Ook in de jaren daarna stijgt het aandeel werknemers met een pensioenvoorziening nog flink. Dit betekent dat toekomstige generaties ouderen, in tegenstelling tot de huidige generatie ouderen vaker een volledige opbouw van 40 jaar kunnen bereiken.

De omvang van de groep werknemers (25+) die niet onder een pensioenregeling valt, is in de loop der tijd afgenomen. De zogenaamde witte vlek is aanzienlijk verkleind. In 1985 had 37% van de vrouwen en 11% van de mannen geen pensioenregeling. In 1996 was dit nog respectievelijk 16 en 5%. Niet verzekerd waren toen vooral nog de werknemers met een flexibel contract. Gestreefd wordt naar een verdere afname van de omvang van de witte vlek.

Figuur 4.1 Percentage werknemers in aanvullende pensioenregeling, 1950-1995

Bron: Berekening op basis van diverse bronnen bijvoorbeeld Kune, Drie kwart eeuw solidariteit door collectiviteit, ABP uit 1997 en jaarverslagen van de Verzekeringskamer 1955, 1960 en 1970

De arbeidsparticipatie van vrouwen is de afgelopen jaren aanzienlijk gestegen. Ook ouderen werken langer door. Gevolg hiervan is dat vaker en langer pensioen wordt opgebouwd. Ook de kwaliteit van de regelingen is in de loop der jaren verbeterd, ondermeer door de mogelijkheid om bij het veranderen van baan de pensioenopbouw mee te nemen naar het nieuwe pensioenfonds. Verondersteld wordt daarom dat het veranderen van baan geen invloed meer heeft op de pensioenopbouw.

Zoals al aangegeven is de hoogte van het pensioen niet alleen afhankelijk van het aantal opgebouwde pensioenjaren en de hoogte van het loon maar ook van de vormgeving van de pensioenregeling. Een aantal veranderingen hierin wordt hier besproken.

Van eindloon naar middelloon

Tot voor kort was pensioenopbouw op eindloonsbasis de norm. In 2004 zijn het ABP en het PGGM overgestapt naar het middelloon. Ook andere fondsen zijn overgestapt op het middelloonstelsel.

Bij eindloonsystemen was bij volledige opbouw meestal een bruto pensioenresultaat van 70% mogelijk. Omdat ouderen minder premies betalen dan werkenden beneden de 65 jaar is het netto pensioenresultaat ruim 90%. Bij de middelloon systemen is bij volledige indexering en een normaal carrièrepatroon een zelfde pensioenresultaat mogelijk. Dit wordt bereikt door ten opzichte van het eindloonsysteem de jaarlijkse opbouw te verhogen of de franchise te verlagen. Bij een vlak carrièrepatroon wordt het pensioenresultaat hoger, bij een steile carrière lager dan in een eindloon systeem.

In tabel 4.1 wordt de ontwikkeling van het netto pensioenresultaat weergegeven voor een aantal situaties:

- Normale carrière, gemiddeld loon: het loon stijgt van 75% tot 105% van het gemiddelde loon (40.000 euro). De eerste jaren is de stijging het grootst.
- Normale carrière, hoog loon: Normale carrière op basis van 200% van het gemiddelde loon
- Steile carrière, hoog loon: het loon stijgt geleidelijk van 100 tot 200% van het gemiddelde loon
- Onderbroken carrière, gemiddeld loon: na 10 jaar werk volgt een periode van 10 jaar zonder werk, gevolgd door een periode van 20 jaar werk. In totaal is de pensioenopbouw dus 30 jaar. Het loon is steeds gelijk aan het gemiddelde loon (geen carrière).

Uitgangspunt bij de berekening van tabel 4.1 is een eindloonsysteem dat in 2004 is omgebouwd tot een middelloon systeem met een lagere franchise (vergelijkbaar met het PGGM). De generatie die in 2005 met pensioen gaat heeft dus het pensioen bijna volledig opgebouwd in een eindloonsysteem. Degenen die in 2050 met pensioen gaan hebben hun pensioen volledig opgebouwd onder het middelloon systeem. Verondersteld is dat alle belastingen en premies na 2005 ongewijzigd blijven.

Tabel 4.1 Ontwikkeling netto pensioenresultaat in % eindloon (alleenstaande)

Pensioendatum	Normale carrière gemiddeld loon	Normale carrière hoog loon	Steile carrière hoog loon	Onderbroken carrière gemiddeld loon
2005	93.5	94.4	93.6	81.0
2010	94.1	94.8	90.1	81.7
2030	94.8	94.6	79.7	83.3

Bron: MICROS

Bij een volledige indexering en een normale carrière blijft het pensioenresultaat stabiel. Bruto is het ongeveer 70%; netto ongeveer 94%. Bij een steile carrière neemt het pensioenresultaat af. Naarmate de tijd verstrijkt valt een steeds groter aantal jaren onder het middelloonsysteem waarvan grote carrière makers minder voordeel hebben. Door het verlies van 10 jaar pensioenopbouw is het pensioenresultaat bij de onderbroken carrière relatief laag. De stijging van de pensioenopbouw in de loop der tijd ontstaat omdat in deze situatie geen carrière is verondersteld. Daardoor ontstaat door het middelloonsysteem (waarin bij de opbouw rekening wordt gehouden met een gemiddelde carrière) een voordeel. Omdat hoog opgeleiden meer carrière maken dan laag opgeleiden mag verwacht worden dat de inkomensverschillen als gevolg van de overgang naar middelloon iets afnemen.

In de vooruitberekening is uitgegaan van een aantal pensioenregelingen: het ABP, PGGM en twee voor de marktsector (één gebaseerd op eindloon en één gebaseerd op middelloon). Het aandeel van regelingen gebaseerd op eindloon neemt af tot 5%. Het ambitieniveau van het middelloonsysteem in de marktsector is gelijk aan dat van het eindloonsysteem: een vervangingsvoet van 70% bij een normale carrière.

Verlaging franchise

Het tweede-pijlerpensioen biedt een pensioenopbouw boven op de AOW. Vandaar dat over het deel van het inkomen waarover de AOW voor pensioen zorgt geen premie wordt betaald (de franchise). Over dat deel worden ook geen pensioenrechten opgebouwd.

De hoogte van de AOW is verschillend voor alleenstaanden en samenwonenden. De franchise in de tweede-pijlerpensioenen was in het verleden vaak gebaseerd op de AOW voor een alleenstaande (70% van de AOW van een paar). Een samenwonende ontvangt echter maar 50% AOW. Deze betaalt bij een franchise van 70% te weinig premie om aan 70% pensioenopbouw te komen. Bij tweeverdieners hebben beide partners samen een franchise van $2 \times 70\% = 140\%$ terwijl de AOW maar $2 \times 50\% = 100\%$ is. Zij komen nooit aan een opbouw van 70%. Alleenverdieners komen alleen boven de 70% wanneer de AOW van de partner wordt meegeteld.

In de afgelopen jaren is de koppeling van de franchise aan de AOW steeds vaker losgelaten. Bij de overgang naar een middelloon is de franchise in een aantal gevallen flink verlaagd (ondermeer ABP en PGGM). Ook de integratie van het prepensioen in het ouderdagpensioen leidt vaak tot een lagere franchise om zo meer pensioen op te bouwen. Een lagere franchise levert vooral een hoger pensioen op voor lagere inkomens waarbij tweeverdieners een dubbel voordeel hebben. Voor de toekomst worden geen structurele aanpassingen van de franchise verondersteld.

Toename Defined Contribution regelingen

In de meeste pensioenregelingen wordt jaarlijks een pensioenrecht opgebouwd dat, al dan niet geïndexeerd, op de pensioenleeftijd tot uitbetaling komt. De hoogte van de premie wordt dusdanig vastgesteld dat deze uitkering mogelijk wordt (Defined Benefit regelingen). Het is ook mogelijk om de premiehoogte gelijk te houden en te zien hoeveel pensioen voor het totale opgebouwde vermogen daarvoor op de pensioenleeftijd ingekocht kan worden. In deze Defined Contribution (DC) regelingen is de hoogte van het pensioen onzeker.

Gegeven het rendement op het belegde vermogen en de pensioenpremie levert een DC regeling hetzelfde pensioen op als een DB regeling. Voor de inkomenspositie van ouderen heeft de overstap naar DC regelingen alleen een lager pensioen tot gevolg wanneer bij een lager rendement de premie meer achterblijft dan bij een DB regeling het geval zou zijn geweest. Verondersteld wordt hier dat de keuze voor DB of DC regelingen geen invloed heeft op het inkomen van ouderen.

Indexering pensioenopbouw

Met de overgang van eindloon naar middelloon pensioenen is er voor pensioenfondsen een nieuw instrument ontstaan om de financiële positie van het fonds op korte termijn te verbeteren: het niet of gedeeltelijk indexeren van de in het verleden opgebouwde pensioenrechten. Daar waar in een eindloonsysteem het al dan niet indexeren alleen de al ingegane pensioenen betreft, raakt het in een middelloon systeem ook de toekomstige pensioenen van de deelnemers. Daarmee neemt de schokbestendigheid van pensioenfondsen toe, maar neemt de inkomensbescherming af.

Beperking van de indexering tot 3% in plaats van 3¾% betekent over een periode van 25 jaar een daling van het aanvullend pensioen met 11.5%. Dit is minder dan 25 jaar x ¾=18¾%. De korting vindt geleidelijk plaats over het in het verleden opgebouwde pensioen. Nieuw opgebouwde rechten worden pas vanaf het moment van opbouw minder geïndexeerd.

Voor een alleenstaande met een gemiddeld loon bedraagt de AOW 40% van het inkomen vanaf 65 jaar. De AOW wordt niet beïnvloed door de indexatie-korting. Het totale bruto inkomen stijgt hierdoor uiteindelijk 7% minder. Het netto inkomen stijgt op een termijn van 25 jaar 6.3% minder dan bij volledige indexering. Omdat het netto loon ongewijzigd blijft daalt ook de vervangingsvoet met 6.3%.

Tabel 4.2 geeft de verandering in de vervangingsvoet (en dus het inkomen) als gevolg van het beperken van de indexering tot 80% van de loonsstijging van 3¾% per jaar.

Tabel 4.2 Ontwikkeling verschil netto pensioenresultaat in % eindloon als gevolg van een indexering met 80% van een loonsstijging van 3¾% per jaar (alleenstaande)

Pensioendatum	Normale carrière gemiddeld loon	Normale carrière hoog loon	Steile carrière hoog loon	Onderbroken carrière gemiddeld loon
2005	-1	-1.2	-1.2	-0.7
2010	-2.7	-3.1	-2.8	-1.9
2030	-6.3	-7.3	-6.4	-4.3

Bron: MICROS

Voor de groep die in 2030 met pensioen gaat ligt de vervangingsvoet 4.3 tot 7.3%-punten lager dan bij volledige indexering. Omdat het beperken van de indexering alleen betrekking heeft op het inkomen boven de AOW is de invloed hiervan groter naarmate het inkomen hoger is. Beperken van de indexering verkleint dus de inkomensverschillen. Bij een gebroken carrière is het verschil het geringst: -4.3% van het laatst verdiende loon. Dit komt omdat over de jaren waarin geen opbouw plaats vindt, beperking van de indexering ook geen invloed heeft op het pensioenresultaat.

In de vooruitberekening is verondersteld dat pensioenfondsen bij de opbouw uitgaan van indexering van al opgebouwde rechten met de gemiddelde loonsstijging.

Indexering ingegane pensioenen

De indexering van ingegane pensioenen verschilt per pensioenfonds. In 5% van de gevallen wordt niet geïndexeerd, in 45% is sprake van een waardevast pensioen, dat wil zeggen dat de koopkracht gelijk blijft, en 50% heeft een welvaartsvast pensioen, in lijn met de contractuele loonsstijging.

De mate van indexering is vrijwel altijd afhankelijk van de financiële positie van het fonds. In tegenstelling tot de beperking van de indexering in de opbouwfase, werkt beperking van de indexering

van ingegane pensioenen volledig door in het pensioen. 1% minder indexering betekent ook 1% minder bruto pensioen. De overgang naar middelloonstelsels heeft wel tot gevolg gehad dat indexering ook doorwerkt naar de pensioenopbouw van de werkenden, waardoor de omvang van kortingen op de indexering van ingegane pensioenen kleiner wordt.

Nabestaandenpensioenen

Door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen bouwen zij vaker een eigen pensioen op en worden zij daarmee minder afhankelijk van een nabestaandenpensioen van een partner. Zelfs bij een inkomensaanbreng van beide partners van ieder 50% ontstaat echter bij overlijden van één partner toch nog een koopkrachtdaling bij de andere partner. Dit komt omdat de schaalvoordelen van het samenwonen vervallen. Een alleenstaande heeft niet 50% maar ongeveer 70% van het inkomen van een paar nodig om dezelfde welvaart te behouden. De AOW compenseert dit welvaartsverschil door een hogere alleenstaandenuitkering. Voor aanvullend pensioen blijft een nabestaandenpensioen nodig om dit verschil volledig te compenseren.

Om de pensioenregeling goedkoper te maken zijn nabestaandenpensioenen in de afgelopen jaren vaak beperkt. Veel opbouwregelingen zijn omgezet in regelingen op risicobasis. Dan wordt er geen nabestaandenpensioen opgebouwd maar ontstaat alleen recht op een (levenslang) nabestaandenpensioen zolang er premie wordt betaald. Wanneer premiebetaling stopt (bv op de pensioenleeftijd) ontstaat er bij overlijden geen recht meer op een uitkering.

In 2006 is ongeveer 40% van de deelnemers in pensioenregelingen verzekerd op risicobasis waarbij na de pensioenleeftijd geen recht bestaat op een nabestaandenpensioen. Daarnaast geldt in 20% van de gevallen verzekering op risicobasis tot aan de pensioenleeftijd. Tussen ontslag en pensioenleeftijd bestaat er dan geen recht op nabestaandenpensioen; daarna weer wel. In de vooruitberekening wordt verondersteld dat het aandeel risicoregelingen ongewijzigd blijft.

Uitruil oudedagpensioenen voor nabestaandenpensioenen

Bij een nabestaandenpensioen op risicobasis is het mogelijk om op de pensioenleeftijd een deel van het oudedagpensioen om te zetten in een nabestaandenpensioen. In de vooruitberekening wordt verondersteld dat gebruik gemaakt wordt van deze mogelijkheid wanneer het bruto inkomen van de partner na overlijden minder dan 60% is van het inkomen in de oude situatie. Daarmee wordt de inkomensachteruitgang na het overlijden van de partner beperkt. Aangezien tot 1998 vrijwel alle nabestaandenpensioenen gebaseerd waren op opbouwbasis, is de korting op het oudedagpensioen de komende jaren nog beperkt. In de verdere toekomst is er langer sprake geweest van risicoverzekering en wordt de korting groter.

Uitruil nabestaandenpensioenen voor hoger oudedagpensioenen

Vanaf 2002 bestaat er een wettelijk recht om een nabestaandenpensioen om te zetten in een hoger ouderdompensioen of prepensioen. Voor alleenstaanden ligt deze uitruil voor de hand.

In de vooruitberekeningen wordt verondersteld dat alleenstaanden het opgebouwde nabestaandenpensioen altijd uitruilen. Samenwonende partners doen dit, zo wordt verondersteld, wanneer de inkomensachteruitgang bij overlijden zonder nabestaandenpensioen beperkt blijft tot 60%. In andere gevallen blijft het nabestaandenpensioen in stand.

Hoger oudedagpensioenen door onbenutte prepensioenen

Het oudedagpensioen kan niet alleen verhoogd worden door uitruil van het nabestaandenpensioen maar ook door het afzien van vervroegd uittreden.

Bij prepensioen regelingen vindt op individuele basis pensioenopbouw plaats. De waarde van niet opgenomen prepensioen wordt toegevoegd aan het oudedagpensioen. Niet uittreden verhoogt dus het oudedagpensioen. Daar komt nog bij dat bij niet uittreden ook de pensioenopbouw doorloopt. Bij de op omslagbasis gefinancierde VUT regelingen vindt bij uittreden meestal nog pensioenopbouw voor

de helft plaats. Het voordeel van niet uittreden is dan kleiner. Bovendien wordt het oudedagspensioen niet verhoogd wanneer geen gebruik wordt gemaakt van de VUT.

In 2006 is de wetgeving rond vervroegd uittreden veranderd. Daarbij blijft de situatie voor werknemers van 55 jaar en ouder ongewijzigd. Wel wordt er van uitgegaan dat alle bestaande, op omslag gebaseerde, VUT regelingen voor deze groep worden omgebouwd naar actuarieel neutrale regelingen, waarbij de overdracht van de vanaf 2006 onbenutte VUT rechten naar het oudedagspensioen mogelijk wordt gemaakt.

Voor de werknemers beneden de 55 wordt er van uitgegaan dat de in het verleden opgebouwde prepensioenrechten worden versleept naar het oudedagspensioen. Daarmee wordt prepensioen, nabestaandenpensioen en oudedagspensioen samengevoegd. Door het pensioen in te laten gaan vóór de 65 jarige leeftijd ontstaat de mogelijkheid om vervroegd uit te treden.

Oudedagsreserve en stakingswinst zelfstandigen

Zelfstandigen kunnen pensioen opbouwen door gebruik te maken van de mogelijkheid van belastinguitstel (de fiscale oudedagsreserve). Dit geld kan belegd worden in de eigen onderneming of in lijfrente regelingen. Daarnaast kan de stakingswinst bij verkoop van de onderneming worden gebruikt als oudedagsvoorziening. Tenslotte bestaan er voor een aantal groepen zelfstandigen beroepspensioenfondsen.

4.3 De derde -pijlerpensioenen

De derde pijler bestaat uit individuele inkomensvoorzieningen die iemand vrijwillig treft, als aanvulling op het inkomen uit de eerste en tweede pijler. Derde-pijlerpensioenen bestaan uit de oudedagsreserve en stakingswinst voor zelfstandig ondernemers en levensverzekeringen waarbij na het bereiken van een bepaalde leeftijd een uitkering verstrekt wordt (lijfrente). Deze uitkering kan ook voor de pensioenleeftijd ingaan (overbruggingslijfrente en vanaf 2006 de levensloopregeling). De fiscale aftrekbaarheid is vanaf 2001 beperkt.

De lijfrente inleg

De inleg in lijfrenteregelingen kan gezien worden als een vorm van sparen. In tegenstelling tot andere vormen van sparen wordt de inleg echter, net als pensioenpremie, in mindering gebracht op het besteedbare inkomen.

Aangezien deelname aan een lijfrenteverzekering meestal betekent dat er meerdere jaren achtereen inleg plaats vindt, wordt bij het vaststellen van de kans op inleg onderscheid gemaakt tussen personen die het vorige jaar ook hebben ingelegd en zij die dit niet hebben gedaan. 90% van de degenen met lijfrente inleg in 2003 deden dit het voorafgaande jaar ook al. 10% is nieuw. Voor beide groepen is de kans op inleg bepaald. Deze kans is afhankelijk van leeftijd, geslacht, huishoudsituatie, inkomensbron en inkomensniveau.

Onderstaande tabel geeft een beeld van de gebruikers van lijfrenteaftrek in 2003. In totaal maakten in 2003 1.1 mln. personen gebruik van de fiscale lijfrente aftrek. De gemiddelde aftrek was 1600 euro.

Tabel 4.3 Kenmerken personen met lijfrenteaf trek, 2003

	% totaal	% doelgroep		% totaal	% doelgroep
<i>Leeftijd</i>	100		<i>Geslacht</i>	100	18
<30	7	6	Man	72	23
30-39	31	19	Vrouw	28	11
40-49	34	23	<i>Huishoudinkom</i>	100	18
50-59	26	22	<i>en</i>		
60-65	3	11	1 ^e kwartiel	7	5
<i>Inkomensbron</i>	100	18	2 ^e kwartiel	16	11
Winst	16	19	3 ^e kwartiel	30	21
Loon	82	19	4 ^e kwartiel	47	33
Overig	2	4			

Bron: IPO, bewerking SZW

Tweederde deel van de inleggers is tussen de 30 en 49 jaar oud. Meestal zijn het mannen, werknemers en hogere inkomens. Bijna de helft (47%) behoort tot het kwart van de huishoudens met het hoogste inkomen. Het aandeel personen met lijfrente-inleg is onder de werknemers net zo groot als onder de zelfstandigen.

In de vooruitberekening wordt verondersteld dat de bereidheid om in te leggen in lijfrente regelingen ongewijzigd blijft. Aangezien de schatting is gebaseerd op belastinggegevens wordt inleg gelijk gesteld aan fiscale aftrek. Fiscaal niet aftrekbare inleg blijft dus buiten beschouwing. Vanaf 2006 vervalt de mogelijkheid om lijfrente in te leggen voor prepensioen (de overbruggingslijfrente). In plaats daarvan is inleg via de levensloop regeling mogelijk. Uitgangspunt in de berekening is dat de inleg in overbruggingslijfrente wordt vervangen door de levensloop regeling en dat de kans op inleg voor het oudedagspensioen ongewijzigd blijft. De hoogte van de lijfrente inleg wordt gelijk gesteld aan de fiscale maximale inleg (exclusief inhaalaf trek).

Lijfrente uitkeringen

Bij lijfrente die ingaat op de pensioenleeftijd wordt de looptijd gelijk gesteld aan de levensverwachting. Bij samenwonenden wordt verondersteld dat de lijfrente is afgesloten op twee levens. Bij overlijden van de eerste partner ontvangt de andere partner 70% van de lijfrente. De uitkering op pensioenleeftijd wordt hierdoor lager. Doordat de in het verleden ingelegde bedragen vrijkomen, stijgt het aantal lijfrente uitkeringen. De mogelijkheid om in te leggen is vanaf 2001 beperkt. De regeling werd tot die tijd ook gebruikt vanwege het fiscale voordeel in situaties dat er geen pensioentekort bestond. Vanaf 2001 is alleen bij een pensioentekort nog aftrek mogelijk. Bovendien is de omvang van de aftrek beperkt. Hierdoor is de inleg gedaald, wat op termijn zorgt voor een afname van het aantal lijfrente uitkeringen.

5 Veranderingen in het vermogen

Het vermogen van huishoudens bestaat uit de waarde van de eigen woning, spaargelden, effecten minus de schulden. De eigen woning is voor veel huishoudens de grootste vermogenscomponent.

Bij het vaststellen van het inkomen wordt de eigenaar-bewoner beschouwd als een huurder van zijn eigen woning. De markthuur voor de woning minus exploitatiekosten en rentelasten wordt als exploitatiewinst bij het inkomen geteld. Wanneer een woning dus volledig is afgelost stijgt het inkomen. Daarmee blijft het inkomen vergelijkbaar met een huurder die voor een vergelijkbare woning nog wel huur is verschuldigd. Deze economische huurwaarde van de woning stijgt naarmate de huren van soortgelijke woningen stijgen. Dit staat los van de waardestijging van de woning.

In de hier gehanteerde inkomensdefinitie wordt de waardestijging van de eigen woning of het overige vermogen niet aangemerkt als een inkomensstijging. Een stijging van het financiële vermogen zorgt wel voor een hogere belastingheffing in Box III. Dit betekent een *lager* besteedbaar inkomen.

Ook gedragsreacties als gevolg van een vermogensstijging werken door in de hoogte van het inkomen. Zo kan bij verkoop van het in waarde gestegen vermogen (woning, effecten) het extra vermogen worden belegd, waardoor een *hogere* rendement uit vermogen ontstaat. Ook zorgt een hogere overwaarde van de woning voor een hogere kredietwaardigheid, waardoor meer geleend kan worden. Door de betaalde rente *daalt* het inkomen uit vermogen. Ook het aanwenden van vermogen voor consumptie *verlaagt* het inkomen (minder rente inkomsten).

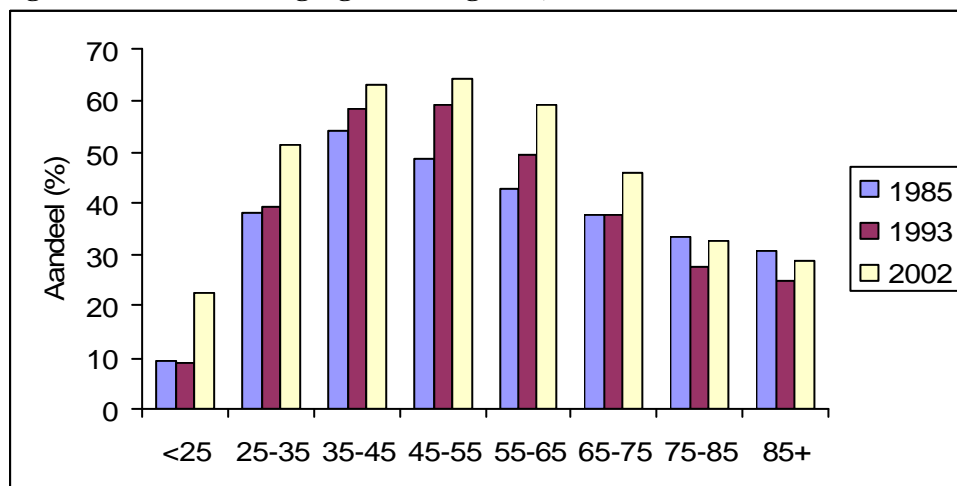
Het vermogen beïnvloedt dus de hoogte van het inkomen en biedt daarnaast mogelijkheden om de consumptie te vergroten. Dit hoofdstuk gaat in op de veranderingen in de omvang van het vermogen en consumptie in het verleden en de veronderstellingen die daarbij gemaakt worden rond de toekomstige ontwikkelingen.

5.1 De eigen woning

Het aandeel ouderen met een eigen woning

Naarmate het aandeel ouderen met een eigen woning toeneemt, neemt ook het potentiële vermogensbezit via de eigen woning toe. Figuur 5.1 geeft aan dat het eigen woningbezit in de afgelopen jaren vooral in de leeftijdsgroep 45-65 fors is gestegen. Huishoudens die eenmaal een eigen woning hebben zijn niet sterk geneigd om weer over te stappen naar een huurwoning. Het toegenomen aandeel eigenaars-bewoners onder de jongere cohorten schuift daardoor geleidelijk door naar de ouderen.

Figuur 5.1 Ontwikkeling eigen woningbezit, 1985-2002

Bron: WBO 1985, 1993, 2002

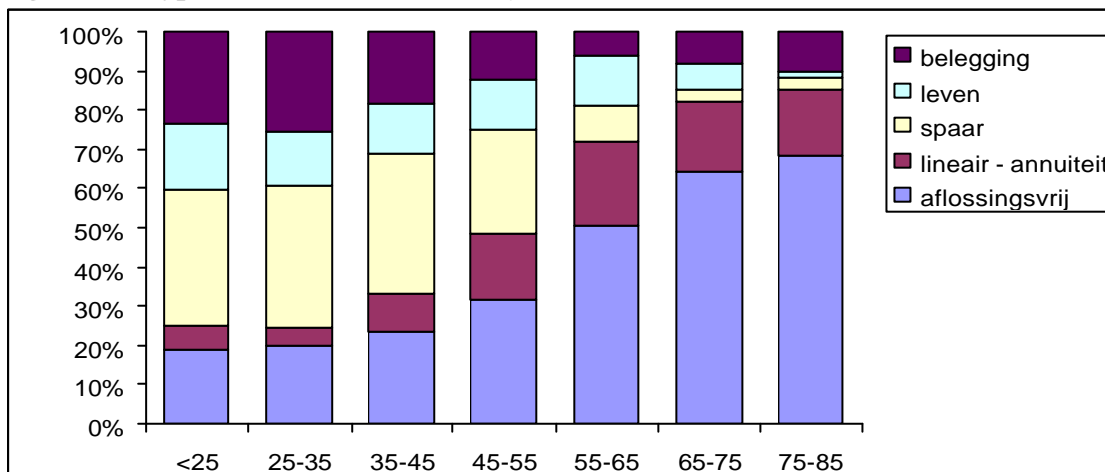
Voor de vooruitberekening wordt uitgegaan van de voorkeuren voor een koop- of huurwoning in 2002. Deze voorkeuren zijn ondermeer afhankelijk van de huidige woonsituatie (koop, huur of starter op de woningmarkt) en de leeftijd. In hoeverre de gewenste woning ook inderdaad gevonden wordt is mede afhankelijk van het aanbod van woningen in de gewenste prijsklasse. Uitgaande van gelijkblijvende voorkeuren neemt het aandeel eigen woningbezitters geleidelijk toe.

Het aflossen van de hypotheek

Door het aflossen van een hypotheek dalen de rentelasten en stijgt het inkomen. Het aflossen van de hypotheek over een periode van meestal 30 jaar zorgt ervoor dat vooral ouderen de beschikking hebben over een groot eigen vermogen in de vorm van de eigen woning.

De omvang van de aflossing is afhankelijk van het soort hypotheek. Onder de jongeren zijn vooral de spaar- en beleggingshypotheken in trek. Mogelijk spelen hier ook cohorteffecten nog een rol: de jongere generatie kiest eerder voor nieuwe hypotheekvormen terwijl de oudere generatie nog altijd een lineaire- of annuïteiten hypotheek heeft. Ouderen kiezen echter vooral voor de aflossingsvrije hypotheek. Deze heeft lagere maandlasten en een maximaal fiscaal voordeel. Dit voordeel is overigens vanaf 2000 beperkt tot een totale periode van 30 jaar renteaftrek. Dit is voor de oudere generaties niet of nauwelijks een beperking maar voor de jongere generaties wel. Dit verklaart mogelijk waarom jongere generaties minder vaak voor een aflossingsvrije hypotheek kiezen. Voor ouderen is deze hypotheekvorm vooral geschikt om de overwaarde van het eigen huis te benutten zonder te hoeven verhuizen.

Figuur 5.2 Hypotheekvormen naar leeftijdsklasse, 2002

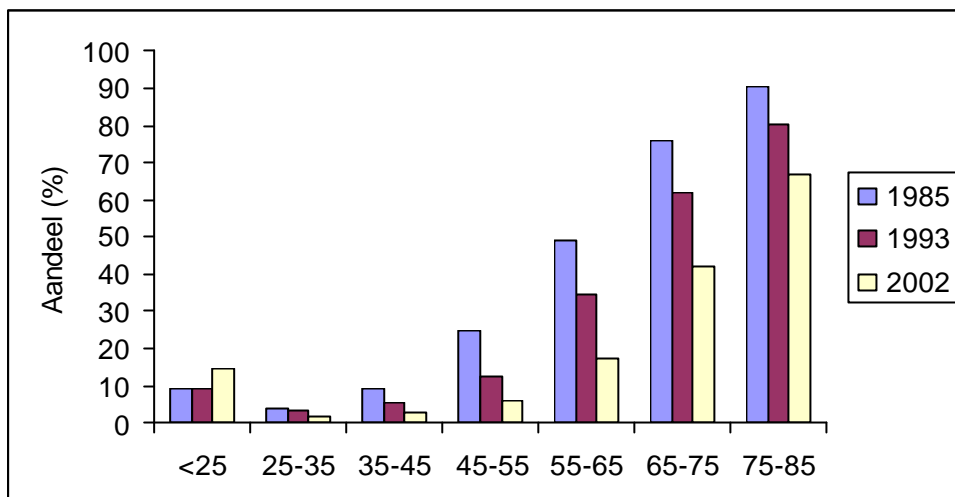
Bron: WBO 2002

In de vooruitberekening wordt de keuze van de hypotheekvorm bij het afsluiten van een hypotheek ondermeer bepaald door de relatieve maandlasten van de verschillende hypotheekvormen, de leeftijd en hoogte van het inkomen. Voor de toekomst wordt bij het afsluiten van een nieuwe hypotheek hetzelfde verband verondersteld.

Zoals blijkt uit figuur 5.3 is het aandeel eigenaars-bewoners met een volledig afgeloste hypotheek onder de ouderen hoog. Het aandeel is echter wel afgenomen.

Figuur 5.3 Aandeel eigenaars zonder hypotheek naar leeftijdsklasse, 1985-2002

Bron: WBO 2002

De waarde van de eigen woning

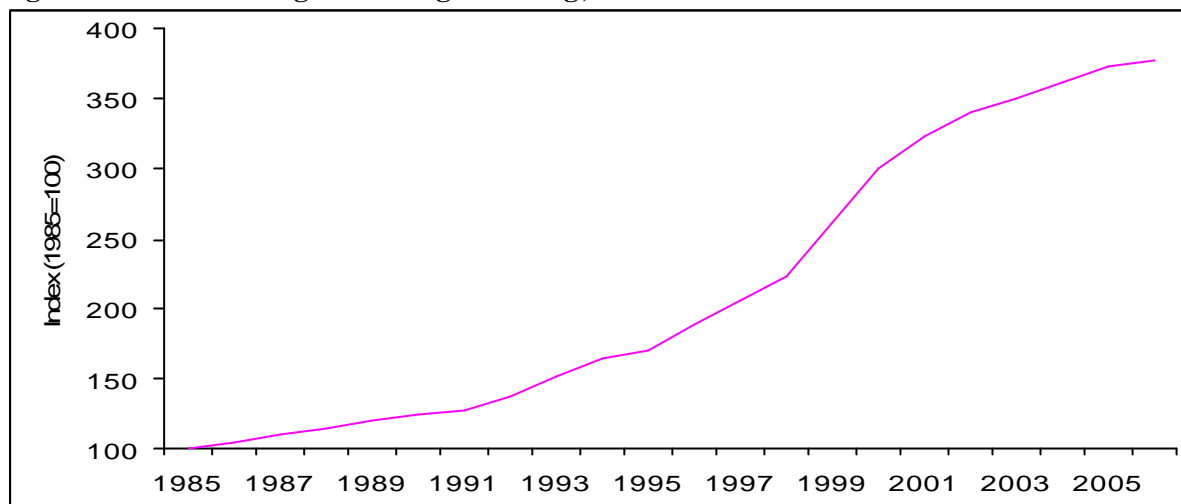
De woningprijzen zijn vooral in de tweede helft van de jaren negentig fors gestegen. Deze groei kan voor het grootste deel worden toegeschreven aan een stijging van het beschikbare inkomen en het vermogen van gezinnen. Daardoor is een koopkrachtige vraag naar woningen ontstaan. Ook speelde de daling van de reële rente een rol. Door de geringere welvaartsstijging in latere jaren stegen de huizenprijzen vervolgens wat minder (CPB,2005)

Het aanbod op de woningmarkt reageert langzaam op ontwikkelingen in de vraag. Dit heeft te maken met lange bouwtijd en institutionele belemmeringen. Ook de gebondenheid aan de grond beperkt de verhandelbaarheid. In het algemeen kunnen de huizenprijzen daardoor voor langere tijd afwijken van het structurele niveau. Op korte termijn wordt de prijsontwikkeling vooral bepaald door vraagfactoren. Daarbij gaat het om de ontwikkeling van het reëel beschikbaar looninkomen en het reëel beschikbare financiële vermogen van huishoudens. Beide factoren verklaren de omvang van de koopkrachtige vraag naar woningen. Daarnaast spelen de omvang van het woningaanbod en de hoogte van de reële rente een rol. Voor de lange termijn wordt uitgegaan van een reële prijsstijging van 1% per jaar (CPB, 2006).

De prijsstijgingen in de negentiger jaren

Huishoudens die in 1995 een eigen woning hadden, hebben kunnen profiteren van een waardestijging tot 120% in 2006. Het kopen van een eigen woning rond die tijd heeft voor veel huishoudens grotere financiële voordelen gehad dan het maken van carrière. Zoals bleek in hoofdstuk 1 heeft 60% van de huishoudens meer vermogen opgebouwd dan gespaard via pensioenfondsen. De ontwikkelingen op de woningmarkt zijn daarmee van grote betekenis voor de toekomstige inkomenspositie van ouderen.

Figuur 5.4 Ontwikkeling waarde eigen woning, 1985-2007

Bron: CBS

Het voordeel van de prijsstijgingen kwam niet alleen terecht bij de hoogste inkomensgroepen: alle huiseigenaren profiteerden hiervan.

Ook lagere en middeninkomen hebben vaak een aanzienlijk vermogen in de eigen woning. Het gaat hier vooral om ouderen die een groot deel van de hypotheek hebben afgelost. Het aandeel huishoudens met een hoog eigen vermogen in de woning is weliswaar groter bij de hogere inkomens, maar huishoudens met een groot vermogen uit de eigen woning zijn in alle inkomensgroepen te vinden.

Tabel 5.1 Hoogte huishoudinkomenen omvang vermogen uit eigen woning, 2006

Huishoudinkomen	Geen eigen woning	Vermogen <50.000	50.000-100.000	100.000-200.000	>200.000	Totaal
< 65 jaar						
Tot modaal	50	23	18	16	13	32
1-1.5 modaal	25	27	25	25	20	25
1.5-2 modaal	14	21	23	22	21	18
2-3 modaal	9	20	23	24	25	16
>3 modaal	3	9	11	13	22	9
Totaal 65-	100	100	100	100	100	100
65 en ouder						
Tot modaal	78	56	53	54	45	65
1-1.5 modaal	13	24	23	25	22	17
>1.5 modaal	9	20	25	21	33	17
Totaal 65+	100	100	100	100	100	100

Bron: WBO/MICROS

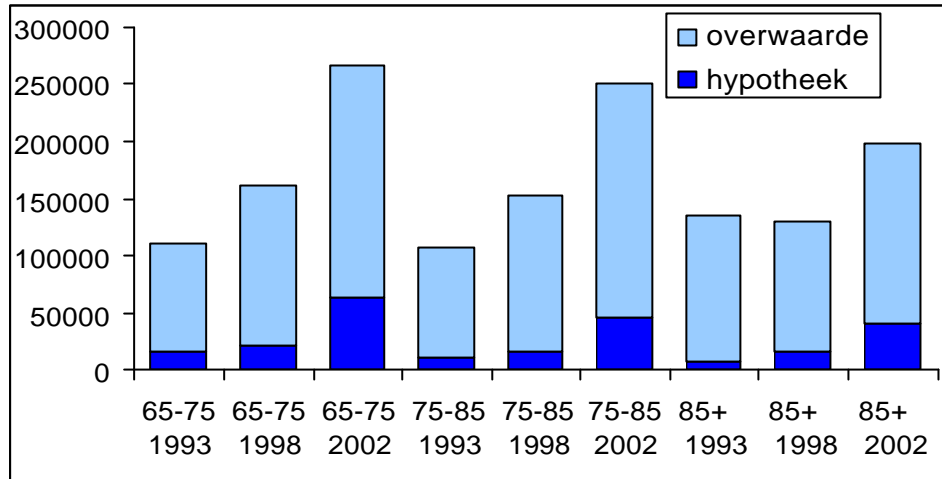
Benutten overwaarde eigen woning

Een stijging van de waarde van de eigen woning heeft geen directe invloed op de hoogte van het inkomen. Het vergroot wel de kredietwaardigheid van de eigenaars-bewoners. Wanneer het verschil tussen de waarde van de woning en de hypotheek wordt omgezet in een geldlening ontstaat ruimte voor het verhogen van de consumptie.

In de jaren negentig van de vorige eeuw is een deel van de overwaarde van de woningen verzilverd door het afsluiten van 2^e hypotheek. Dit vermogen is voor het grootste deel besteed aan woningverbetering. Vooral bij de lagere inkomens is het geld ook gebruikt voor het aflossen van andere leningen en consumptieve bestedingen. In 2001 had een derde van de woningbezitters in de 6 jaar daarvoor een deel van de overwaarde benut (DNB, 2002).

Dit heeft ertoe bijgedragen dat het aandeel eigenaars met een hypotheekschuld in de afgelopen decennia is gestegen. Door de sterke stijging van de huizenprijzen heeft dit echter niet geleid tot een afname van het vermogen in de eigen woning. De overwaarde van de woning is onder de ouderen per saldo nog gestegen (figuur 5.5). Ouderen hebben hun vermogen maar dus ten dele gebruikt voor consumptieve bestedingen.

Figuur 5.5 Ontwikkeling waarde en hypotheekschuld eigen woning (gemiddeld bedrag van eigenaars met hypotheek), 1993-2002

Bron: WBO/MICROS

Inmiddels heeft zich het benutten van de overwaarde van de woning gestabiliseerd op een lager niveau. Fiscale maatregelen zoals het beperken van de hypotheekrenteaftrek tot leningen die bestemd zijn voor de eigen woning en het beperken van de renteaftrek tot een periode van 30 jaar maken het benutten van de overwaarde ook minder aantrekkelijk.

De bereidheid om de overwaarde vrij te maken voor consumptie wordt voor de toekomst constant verondersteld. Het is echter denkbaar dat er nieuwe hypotheekproducten op de markt komen waarmee ouderen op een gemakkelijke manier een deel van de overwaarde in de eigen woning kunnen gebruiken om hun inkomen aan te vullen.

5.2 Het overige financiële vermogen

Het overige vermogen bestaat uit het saldo van spaargelden, effectenbezit en schulden. Zoals bleek in hoofdstuk 2 is de omvang van dit financiële vermogen in de afgelopen jaren gestegen. Veranderingen in het overige vermogen ontstaan voor een deel door verschuivingen tussen het vermogen in de eigen woning en het overige vermogen (koop en verkoop woning). Daarnaast verandert het overige vermogen door het rendement op beleggingen, het spaargedrag en erfenissen.

Vermogensrendement

Het rendement van het financiële vermogen wordt jaarlijks toegevoegd aan het inkomen. Aangezien vermogende beleggers kiezen voor riskantere beleggingen (aandelen) is het rendement voor grotere vermogensbezitters hoger dan voor bezitters van een kleiner vermogen. Het aandeel risicovolle beleggingen wordt in de vooruitberekening constant verondersteld. Verondersteld wordt dat van het totale rendement op risicovolle beleggingen (2% inflatie+1.5% reëel +3% risicopremie) 3.5% wordt uitgekeerd en 3% tot stand komt via waardestijging. Voor het overige vermogen geldt een uitgekeerd rendement van 3.5% (zonder vermogensgroei).

Het spaargedrag

Wanneer een deel van het inkomen niet wordt geconsumeerd zorgt dit voor een hoger inkomen uit vermogen (rente); het gebruiken van een deel van het in het verleden opgebouwde vermogen voor consumptie of het aangaan van leningen leidt daarentegen tot een lager besteedbaar inkomen. Onder

sparen wordt hier overigens niet verstaan het pensioensparen of sparen via de aflossing van een hypotheek. Het gaat hier uitsluitend om het actieve spaargedrag van huishoudens: het saldo van geld opzij zetten, schulden aflossen en het afsluiten van leningen.

Als uitgangspunt voor het vaststellen van de hoogte van deze besparingen wordt de permanente inkomenshypothese gebruikt. Deze zegt dat gegeven de afnemende meeropbrengsten van een hogere consumptie een individu zal streven naar een gelijkmatige ontwikkeling van de consumptie over de levensloop. Dit kan worden bereikt door sparen en ontsparen. Dit leidt tot de verwachting dat jongeren zullen ontsparen (zij verwachten een hoger inkomen) en ouderen hun inkomen zullen aanvullen uit de besparingen uit het verleden (het vermogen). Door imperfecte kapitaalmarkten kunnen jongeren echter niet op hun toekomstig inkomen lenen. Ouderen zijn geneigd om vermogen achter te laten aan de volgende generatie en daardoor minder te ontsparen. Vanwege onzekerheid over de toekomst zijn huishoudens geneigd een deel van de vrije bestedingsruimte aan te houden als financiële buffer. Ook het rendement op beleggingen leidt tot een bereidheid tot sparen.

Ook ouderen blijven vaak nog sparen. Ouderen sparen om onverwachte uitgaven te kunnen financieren en reserveren een deel van hun vermogen voor erfgenamen. Vooral ouderen, huishoudens met een hoger inkomen en huishoudens met veel vermogen denken vaker na over een erfenis en vinden het belangrijker om een erfenis na te laten (DGW/Nethur, 2005). De meeste ouderen hebben echter geen vooropgezet plan om een erfenis na te laten omdat ze zelf van het leven willen genieten. Onder de ouderen van 65-74 jaar is 53% het met deze uitspraak eens. Onder de ouderen 75+ 40% (2003) Tien jaar eerder was dit nog aanmerkelijk minder (respectievelijk 37% en 30%). De bereidheid om te ontsparen onder de nieuwe generatie ouderen lijkt daarmee te zijn toegenomen. Anderzijds is een steeds groter deel van de ouderen van mening dat geld nalaten aan erfgenamen belangrijk is. Door het dalende kindertal neemt het aantal erfgenamen, en daarmee het te reserveren bedrag, af..

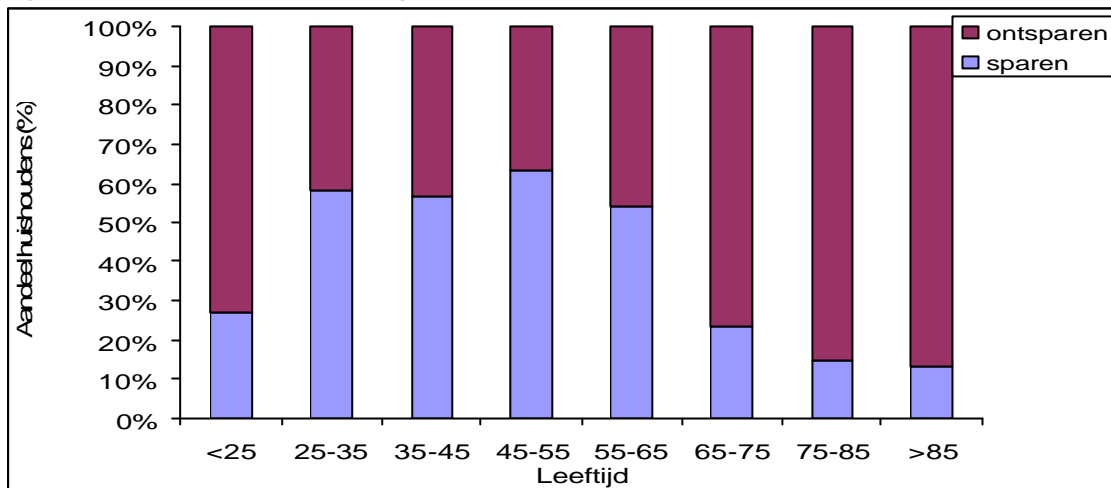
Ontvangen erfenissen

In de berekening van het sparen wordt verondersteld dat in 2005 het vermogen boven 1.5 x het besteedbare inkomen volledig gereserveerd wordt voor erfenissen. Het resterende vermogen is beschikbaar voor consumptie over de gehele verwachte levensduur. Voor de toekomst wordt verondersteld dat het gemiddeld gereserveerde bedrag daalt. Erfenissen ontstaan overigens behalve uit bewust gereserveerd vermogen voor nabestaanden ook door vermogen dat vrij valt door onverwacht overlijden. De erfenissen worden, na aftrek van successie rechten, toegevoegd aan het vermogen van de erfgenamen.

De vermogensmutatie

Op basis van de gehanteerde veronderstellingen kan jaarlijks het saldo van het sparen en ontsparen, ontvangen erfenissen, koerswinsten en aan- en verkoop van eigen woningen berekend worden. Deze mutatie in het financiële vermogen (toename of afname) is per leeftijdsgroep weergegeven in figuur 5.6.

Figuur 5.6 Gesimuleerde vermogensmutatie naar leeftijdsklasse, 2006

Bron: WBO/MICROS

Hieruit blijkt dat het financiële vermogen vooral toeneemt tussen de 25 en 65 jaar. Boven de 65 jaar wordt er minder gespaard. In het algemeen wordt er vanaf 25 jaar meer ingeteerd op het vermogen naarmate de leeftijd stijgt.

6 De toekomstige inkomenspositie van ouderen

Op basis van de in de vorige hoofdstukken besproken veronderstellingen kan de toekomstige inkomenspositie van ouderen in kaart worden gebracht. Onder ouderen wordt hier verstaan een alleenstaande van 65 jaar of ouder of samenwonenden waarvan beide partners de leeftijd van 65 jaar hebben bereikt. Tenzij anders aangegeven blijft de bevolking in inrichtingen en tehuizen hier buiten beschouwing.

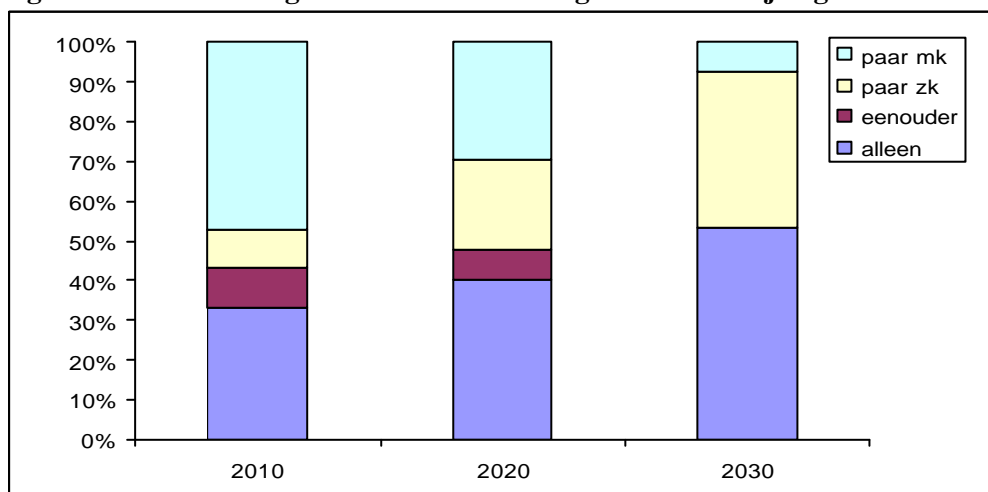
Het microbestand dat in hoofdstuk 1 is gebruikt voor de beschrijving van de situatie in 2006 wordt vooruitberekend naar 2030. Op basis van overgangskansen wordt ieder jaar voor alle personen vastgesteld welke gebeurtenissen plaats vinden (zie bijlage 1). Daarbij gaat het bijvoorbeeld om vervroegd uittreden, verhuizen, met pensioen gaan en overlijden. Vervolgens worden de gevolgen van deze gebeurtenissen in het huishouden verwerkt (ontvangen uitkering, verandering woonlasten ed). Doordat iedereen elk jaar een jaar ouder wordt, schuiven kenmerken van generaties, zoals opleiding, pensioenopbouw en vermogen door naar de nieuwe generaties ouderen. Dit proces wordt voortgezet tot aan 2030. Op deze wijze ontstaat voor elk jaar een nieuw microbestand. Voor een aantal jaren worden in dit hoofdstuk de resultaten gepresenteerd.

6.1 De levensloop van ouderen

Omdat de inkomensontwikkeling van individuele personen wordt gesimuleerd kunnen de individuen en huishoudens in de tijd worden gevolgd. De huishoudens waarvan de hoofdkostwinner in 2005 tussen de 40 en 44 jaar was, hebben in 2030 allemaal de leeftijd van 65 jaar bereikt.

Deze groep bestaat in 2010 nog voor het grootste deel uit samenwonenden (meest tweeverdieners) met thuiswonende kinderen. 10 jaar later zijn in veel gevallen de kinderen al het huis uit. Door echtscheiding is het aandeel alleenstaanden toegenomen. Weer 10 jaar later is de hoofdkostwinner 65 geworden en zijn de alleenstaanden in de meerderheid (figuur 6.1).

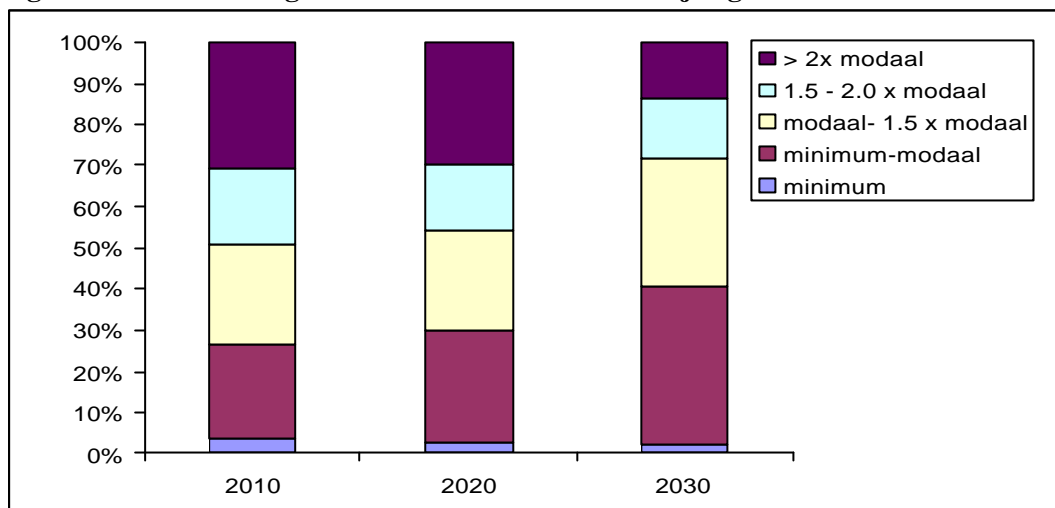
Figuur 6.1 Verandering huishoudsamenstelling cohort 40-44 jarigen uit 2005

Bron: WBO/MICROS

In de loop der tijd neemt het aandeel huishoudens met een inkomen tussen minimum en 1.5x modaal toe ten koste van de hogere inkomens (figuur 6.2). Dit komt tot aan de 65 jarige leeftijd door het groeiende aandeel niet werkenden in prepensioen- en arbeidsongeschiktheidsregelingen. Dit cohort kan overigens geen aanspraak meer maken op prepensioenregelingen maar kan wel het oudedagspensioen eerder laten ingaan. Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 zal dit cohort minder vaak arbeidsongeschikt worden en minder vaak vervroegd uittreden dan eerdere cohorten. Door de hogere arbeidsparticipatie is de verschuiving in de inkomensverdeling is het grootst in 2030. Op dat moment zorgen de AOW en het aanvullend pensioen vooral voor inkomens tussen tot 1.5 x modaal en daalt het aandeel huishoudens met een inkomen boven 1.5 modaal.

Figuur 6.2 Verandering inkomensniveau cohort 40-44 jarigen uit 2005

Bron: WBO/MICROS

6.2 Inkomen en koopkracht tot 2030

De veronderstellingen uit hoofdstuk 3 ten aanzien van de loonontwikkeling en inflatie bepalen samen met de veranderingen in sociale premies de toekomstige ontwikkeling van de koopkracht. Uitgangspunt hierbij is dat er na 2006 geen veranderingen meer plaatsvinden in de regelgeving. De overheid voert dus geen beleid om de uitkomsten van de koopkrachtontwikkeling bij te sturen.

De koopkracht van de AOW stijgt in de loop der jaren. De loonstijging van 3.7% per jaar (2% inflatie plus 1.7% productiviteitsstijging) zorgt voor een stijging van de netto AOW met 2.8%. Bij een inflatie van 2% resteert een koopkrachtstijging van 0.8% per jaar voor de AOW. Het aanvullende pensioen stijgt minder dan 3.7% omdat voor een aantal gepensioneerd het pensioen niet welvaartsvast is maar geïndexeerd wordt met de prijsontwikkeling. Voor ouderen ontstaat daarnaast een lastenverzwaring door een stijging van de nominale premies voor de zorg. Deze stijging wordt voor een groot deel weer gecompenseerd door de zorgtoeslag. Per saldo resulteert er op lange termijn een koopkrachtstijging voor ouderen van 0.9% per jaar.

De koopkracht van werkenden stijgt jaarlijks als gevolg van de loonstijging van 1.7% boven de inflatie. De stijging van de pensioenpremie komt voor het grootste deel voor rekening van de werkgever. Evenals de ouderen hebben de werkenden te maken met een stijging van de ziektekostenpremie en de AWBZ. Per saldo resulteert een gemiddelde koopkrachtstijging van ongeveer 1¼ % per jaar.

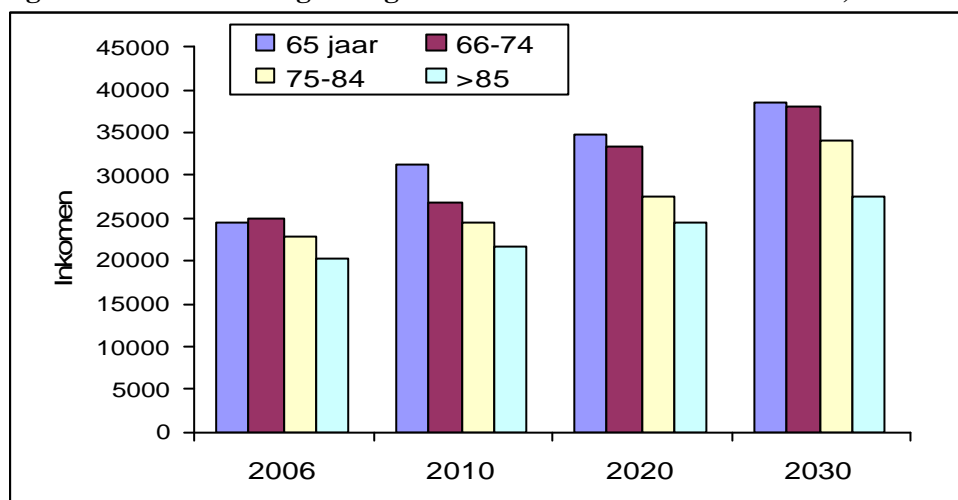
Zoals al aangegeven in hoofdstuk 1 bestaat er een verschil tussen de ontwikkeling van de statische koopkrachtplaatjes en de (dynamische) ontwikkeling van het reële inkomen van ouderen. Voor de ouderen spelen hierbij de komende jaren een aantal factoren een rol: ouderen worden steeds hoger opgeleid, hebben vaker een hoger loon gehad en ontvangen daardoor een hoger pensioen. Hoger opgeleiden hebben op 65 jarige leeftijd ook een hogere levensverwachting (bijna 4 jaar meer voor mannen en 2 jaar meer voor vrouwen). Hierdoor stijgt het gemiddelde inkomen. De arbeidsparticipatie van vrouwen is gestegen waardoor er meer pensioen is opgebouwd. Het nabestaandenpensioen kan hierdoor vaker worden afgekocht. Prepensioen wordt vaker uitgesteld waardoor er langer pensioenopbouw plaats vindt en de opgebouwde prepensioenrechten benut kunnen worden voor een hoger ouderdagpensioen. Tenslotte komen de in het verleden opgebouwde 3^e-pijlerpensioenen tot uitkering. Tegelijkertijd overlijden oudere generaties met een gemiddeld lagere pensioen. Het reële inkomen van ouderen neemt hierdoor de komende jaren meer toe dan de koopkracht.

Hier tegenover staan een tweetal andere ontwikkelingen welke het inkomen van ouderen verlagen. Het aantal alleenstaanden onder de ouderen neemt de komende jaren verder toe. Twee alleenwonenden

hebben hogere kosten dan twee samenwonenden. Zij missen de schaalvoordelen van het samenwonen. Twee alleenstaanden hebben daarom een hoger inkomen nodig om eenzelfde welvaart te bereiken dan twee samenwonenden. Vandaar dat de AOW voor twee alleenstaanden ook $2 \times 70 = 140\%$ bedraagt van de AOW van twee samenwonende ouderen. Het aanvullend pensioen is onafhankelijk van de huishoudsituatie. Een deel van de toename van het pensioen moet daarom besteed worden aan het verlies van schaalvoordelen. Het inkomen gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling (het gestandaardiseerde inkomen) neemt daardoor minder toe. Een tweede factor is dat het inkomen uit vermogen van ouderen minder stijgt dan het inkomen uit AOW en aanvullend pensioen. Dit drukt de inkomensstijging. Hierop wordt in paragraaf 6.8 verder ingegaan.

Figuur 6.3 geeft de resulterende ontwikkeling van het totale besteedbare inkomen gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling (gestandaardiseerd).

Figuur 6.3 Ontwikkeling reëel gestandaardiseerd inkomen ouderen, 2006-2030

Bron: MICROS

Doordat de nieuwe instroom een hoger pensioen heeft dan de al gepensioneerden neemt het inkomen het meest toe onder de jongste generaties ouderen. De statische koopkracht van ouderen stijgt in de jaren 2010-2030 met 0.9% per jaar. Het reële gestandaardiseerde inkomen stijgt tot 2020 1.2% meer dan de statische koopkracht en in de jaren daarna 0.6% extra. De inkomensverbetering boven de koopkrachtstijging zwakt dus af.

Over de gehele periode 2006-2030 stijgt de koopkracht van ouderen gemiddeld met bijna een kwart terwijl het inkomen met ruim de helft toeneemt. Individuele ouderen zullen de extra inkomensstijging boven de koopkracht niet als verbetering ervaren. Alleen ten opzichte van eerdere generaties is hun inkomen hoger geworden. Zelf realiseren ze geen koopkrachtwinst ten opzichte van de situatie voorafgaand aan de pensioenleeftijd. Ze hebben voordeel van het zelf opgebouwde vermogen, aanvullend pensioen en de lijfrente opbouw. Ook het feit dat oudere generaties met een lager pensioen overlijden raakt hun eigen inkomen niet. De groep ouderen als geheel wordt hierdoor wel steeds rijker.

6.3 Veranderingen in de samenstelling van het inkomen van ouderen

Een steeds groter deel van de ouderen zal de komende jaren over een inkomen uit aanvullend pensioen beschikken. Het aandeel huishoudens boven 65 jaar met een aanvullend pensioen neemt toe van 84% in 2006 tot 95% in 2030 (tabel 6.1). Bij de samenwonenden krijgen in steeds meer gevallen beide partners een aanvullend pensioen. Het ontbreken van een aanvullend pensioen betekent niet dat deze huishoudens alleen zijn aangewezen op de AOW. Vaak hebben zij nog inkomen uit vermogen of een eigen woning waarop geen of lage hypotheeklasten drukken.

Tabel 6.1 Aantal huishoudens met inkomen uit aanvullend pensioen/lijfrente

	Alleenstaand		Paar	Paar, beide partners pensioen	Totaal
	Man	Vrouw			
2006	85%	78%	90%	38%	84%
2010	86%	78%	90%	43%	84%
2020	91%	86%	94%	68%	91%
2030	96%	92%	97%	84%	95%

Bron: WBO/MICROS

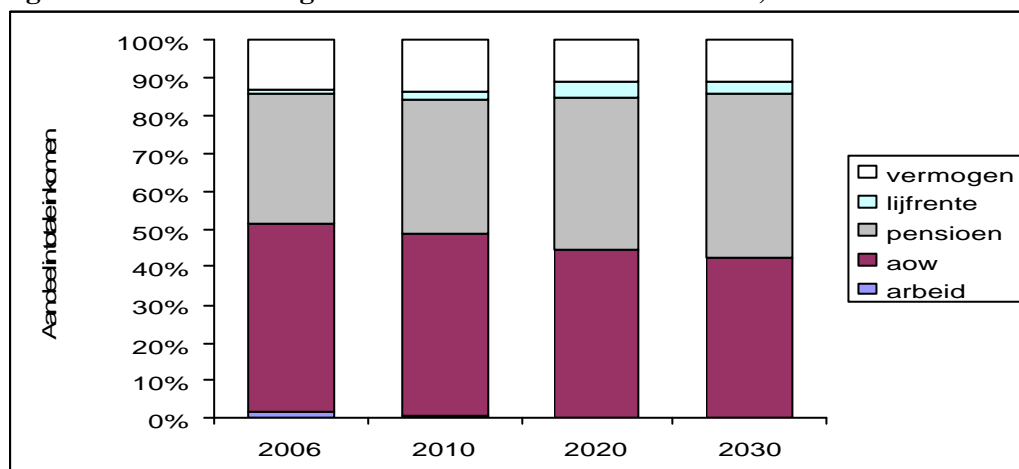
Niet alleen het aantal ouderen met aanvullend pensioen stijgt, ook de hoogte van het pensioen. Gecorrigeerd voor inflatie stijgt het aantal huishoudens met een pensioen boven de 20.000 euro per jaar van 13 % tot 37% in 2030 (tabel 6.2).

Tabel 6.2 Verdeling hoogte aanvullend pensioen (incl lijfrente) over huishoudens (prijzen 2006)

	<5000	5000- 10000	10000- 15000	15000- 20000	>20000
	2006	49%	20%	12%	7%
2010	42%	21%	13%	8%	15%
2020	25%	19%	16%	13%	27%
2030	16%	16%	16%	15%	37%

Bron: WBO/MICROS

Door het hogere aanvullende pensioen vormt dit pensioen een steeds groter deel van het totale inkomen van ouderen (figuur 6.4).

Figuur 6.4 Samenstelling netto inkomen oudere huishoudens, 2006-2030

Bron: WBO/MICROS

Ook de omvang van de 3^e-pijlerpensioenen stijgt. De beperking van de fiscale aftrekbaarheid van lijfrente heeft geleid tot een lagere inleg. Het opgebouwde kapitaal van de toekomstige ouderen is echter nog altijd hoger dan dat van de oudere generaties, waardoor het aandeel van de lijfrente in het totale inkomen nog tot 2020 toeneemt. Het De AOW blijft echter een prominente rol spelen. Van het totale netto inkomen bestaat in 2030 nog steeds gemiddeld 44% uit AOW. Ondanks de stijging van de aanvullende pensioenen blijft het belang van de AOW in het totale inkomen ook in de toekomst groot. De uitbetaling van in het verleden ingelegde lijfrente premies zorgt vooral in 2020 voor een hoger aandeel van het inkomen uit lijfrente.

Zoals aangegeven in hoofdstuk 1 kan het inkomen van ouderen ook worden onderverdeeld naar herkomst: het huidige bruto arbeidsinkomen, het eigen inkomen dat is overgedragen uit het verleden (pensioen, vermogen) en het inkomen dat wordt overgedragen van de jongere generaties naar de

oudere generaties. Daarbij wordt ook een belangrijk deel van het inkomen in natura meegeteld: het profijt van medische voorzieningen. Hierop komt in mindering de eigen bijdragen van ouderen, de ziektekosten premies en de betaalde belastingen (inclusief omzetbelasting).

Het blijkt dat het inkomen van ouderen in de toekomst voor een steeds groter deel bestaat uit zelf gespaard inkomen (tabel 6.3). Vanaf 2010 is dit het grootste inkomensbestanddeel van ouderen. De ontvangen overdrachten van jongere generaties stijgen minder. Dit komt doordat de gemiddelde AOW en het profijt van de zorg minder hard stijgt dan de pensioeninkomens. Juist doordat het pensioeninkomen zo stijgt wordt er door de ouderen ook steeds meer directe en indirecte belasting betaald. Dit bedrag komt in mindering op het overgedragen inkomen van jongere generaties. Het bedrag dat ouderen per saldo gemiddeld ontvangen aan overdracht van jongere generaties neemt daardoor niet sterk toe. De gemiddelde oudere wordt steeds minder afhankelijk van de overdrachten van de jongere generatie. Doordat het aantal oudere huishoudens toeneemt, stijgt het macro bedrag dat de jongere generatie moet opbrengen voor de ouderen uiteraard meer.

Tabel 6.3 Herkomst inkomen ouderen, prijzen 2006

Herkomst	2006	2010	2020	2030
<i>Gemiddeld bedrag per huishouden</i>				
1 Huidige bruto inkomen uit arbeid	300	200	200	300
2 Uit het verleden overgedragen eigen bruto inkomen	16000	18300	25700	32200
3 Overgedragen inkomen van jongere generaties (saldo)	17800	18000	18400	20300
4 Tertiair inkomen huishoudens (1+2+3)	34100	36400	44300	52800

Bron: WBO/MICROS Inclusief bevolking in inrichtingen en tehuizen

6.4 Veranderingen in het inkomen van ouderen ten opzichte van de jongere generatie

Het inkomen van de bevolking beneden de 65 jaar is gevoelig voor veranderingen in de conjunctuur: een verslechtering zorgt voor meer werklozen en minder werkenden en daardoor voor een daling van het inkomen. In deze lange termijn vooruitberekeningen speelt de conjunctuur geen rol en staan de lange termijn ontwikkelingen centraal. Door een trendmatig hogere arbeidsparticipatie van vooral vrouwen stijgt het inkomen van de bevolking beneden de 65 jaar.

Bij het inkomen van ouderen wordt uitgegaan van een volledige koppeling en een volledige indexering van aanvullende pensioenen. Een stijgende participatie werkt op termijn door naar hogere aanvullende pensioenen. Ook verbeteringen in de aanvullende pensioenen en het overlijden van oudere generaties met een laag aanvullend pensioen zorgt ervoor dat het inkomen van ouderen stijgt. Vooral het stijgende inkomen van ouderen zorgt ervoor dat de relatieve positie van ouderen verbeterd.

Tot 2030 stijgt het mediane inkomen van de ouderen meer dan dat van de jongere generaties (tabel 6.4). Na 2010 wordt het inkomen van de mediane oudere hoger dan dat van de jongere generatie. Vanaf dat moment neemt de instroom van de naoorlogse generatie met een hogere aanvullend pensioen toe. In 2030 is het mediane inkomen van ouderen 10% hoger.

Tabel 6.4 Verhouding mediane gestandaardiseerde inkomen

	2006	2010	2020	2030
65+/18-65	0.93	0.95	1.06	1.10
65-70/60-64	0.92	0.90	1.02	0.99

Bron: WBO/MICROS

Het inkomen van de 65-70 jarigen ten opzichte van de 60-64 jarigen kan gezien worden als een quasi replacement rate. Het geeft de verhouding weer tussen het inkomen voor en na pensioen. Deze verhouding laat een onregelmatige ontwikkeling zien maar per saldo wel een verbetering. Hierbij spelen twee ontwikkelingen tegen elkaar in: doordat oudere werknemers langer blijven doorwerken (minder prepensioen, minder arbeidsongeschiktheid) stijgt het inkomen van de 60-64 jarigen relatief sterk. De inkomensachteruitgang als gevolg van vervroegd uittreden of arbeidsongeschiktheid wordt in feite steeds vaker uitgesteld tot aan de 65 jarige leeftijd. Hierdoor daalt de quasi replacement rate.

Door de hogere participatie wordt er echter ook langer pensioen opgebouwd en wordt de waarde van het vervroegd pensioen steeds vaker toegevoegd aan het ouderdagpensioen. Daardoor stijgt het pensioen inkomen vanaf de 65 jaar. Per saldo blijkt dat het inkomen na pensioen ten opzichte van het inkomen vlak daarvoor hoger wordt.

De positie van ouderen in de inkomensverdeling verandert tussen 2006 en 2030. Het aandeel ouderen in de inkomensverdeling stijgt van ruim 15 tot ruim 25% in 2030. Aan de onderkant van de verdeling stijgt het aandeel ouderen veel minder dan in het totaal. Zijn ouderen in 2006 nog sterk vertegenwoordigd in de 2^e 20% groep; op weg naar 2030 verschuift het accent naar de 3^e en 4^e 20% groepen. Ouderen worden steeds sterker vertegenwoordigd in de middengroep. In de hoogste regionen neemt hun aandeel naar verhouding minder toe.

Tabel 6.5 Aandeel ouderen in de gestandaardiseerde inkomensverdeling van alle huishoudens

	2006	2010	2020	2030
1 ^e (laagste) 20% groep	12.7%	14.0%	13.3%	15.4%
2 ^e 20% groep	23.1%	23.2%	23.4%	24.4%
3 ^e 20% groep	14.7%	15.9%	23.1%	32.3%
4 ^e 20% groep	12.8%	14.1%	23.6%	33.9%
5 ^e (hoogste) 20% groep	14.9%	14.4%	19.6%	22.6%
Totaal	15.6%	16.3%	20.6%	25.7%

Bron: WBO/MICROS

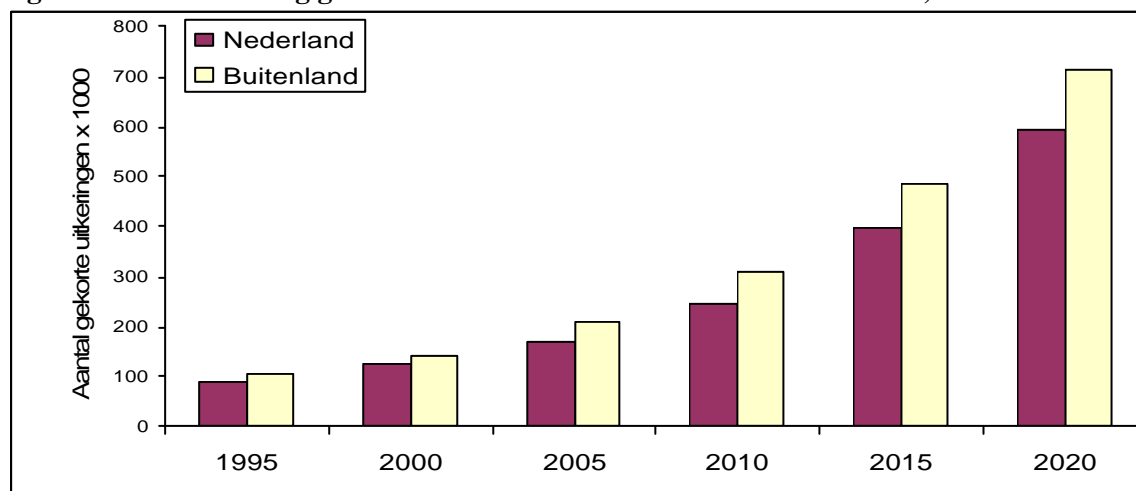
Deze ontwikkeling wordt veroorzaakt door de verbeteringen in de pensioenen en verhoging van de arbeidsparticipatie. Hiervan heeft een grote groep ouderen profijt. Aan de bovenkant speelt nog een rol dat door de vervanging van het eindloon systeem in het aanvullende pensioen door het middelloon de hoogste inkomens minder profijt hebben van een snelle carrière.

6.5 Ontwikkelingen onder lage en hoge inkomensgroepen

Huishoudens met onvolledige AOW opbouw

Wanneer iemand niet gedurende 50 jaar in Nederland is geweest wordt de AOW uitkering voor ieder jaar met 2% gekort. Hierbij gaat het om in Nederland geboren personen die tijdelijk naar het buitenland zijn verhuisd en om grensarbeiders die in België of Duitsland werken en daar verzekerd zijn. Dit betreft bijna 45% van de gekorte AOW uitkeringen die in Nederland worden verstrekt. De overige 55% betreft 1^e generatie allochtonen die na de 15 jarige leeftijd naar Nederland zijn gekomen. Een belangrijk deel van deze groep vertrekt, voor of na de pensioenleeftijd overigens weer naar het buitenland.

Figuur 6.5 Ontwikkeling gekorte AOW in Nederland en in het buitenland, 1995-2020

Bron: SVB, onvolledige AOW uitkeringen excl korting op partnertoeslag

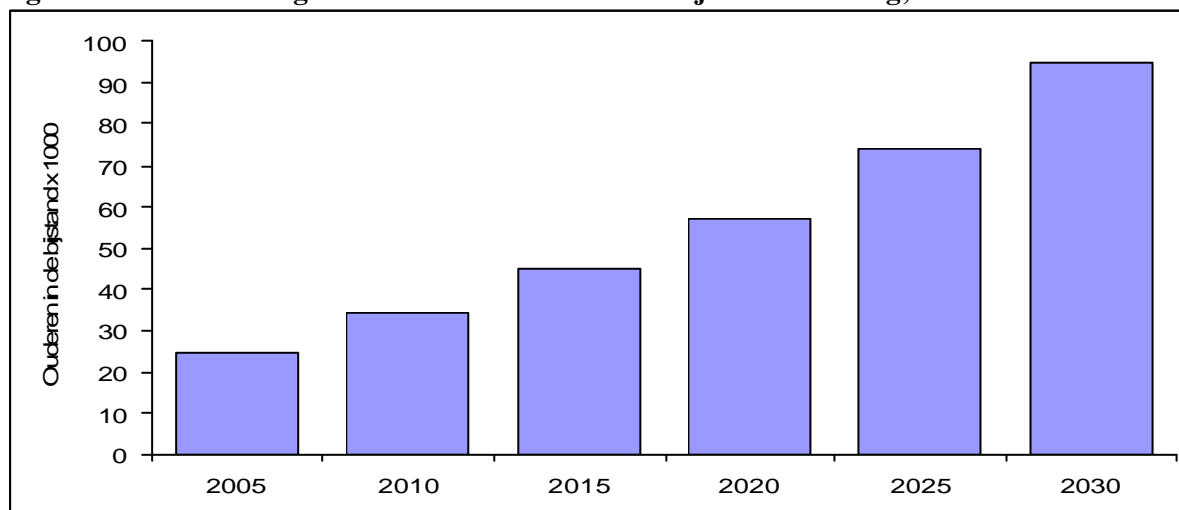
De SVB raamt dat het aantal onvolledige AOW uitkeringen in het buitenland toeneemt tot ruim 700.000 in 2020 en het aantal in Nederland verstrekte onvolledige uitkeringen oploopt tot bijna 600.000.

De analyse van de inkomenspositie van ouderen beperkt zich hier tot de ouderen in Nederland. Bij deze groep was korting op de AOW in 2005 in ruim 60% van de gevallen minder dan 20%. Deze korting zorgt niet altijd voor een onvolledig pensioen dat moet worden aangevuld met een bijstandsuitkering.

Naarmate immigranten langer in Nederland zijn geweest, zijn de mogelijkheden groter om zelf te zorgen voor een aanvulling op de AOW door het opbouwen van pensioen of het afsluiten van 3^e-pijler verzekeringen. Daarnaast geldt voor ex grensarbeiders dat zij wel een onvolledige AOW in Nederland hebben maar ook rechten op pensioen in België of Duitsland hebben opgebouwd. Ook bij tijdelijk verblijf in het buitenland kan nog pensioen zijn opgebouwd. Onvolledige AOW opbouw leidt dus niet altijd tot een onvolledig basispensioen.

In 2003 had 1% van de Nederlandse bevolking boven de 65 jaar een gekorte AOW en daarnaast onvoldoende eigen middelen om een bovenminimaal inkomen te bereiken. Deze groep was daarom aangewezen op een aanvulling vanuit de bijstand. Het betreft hier voornamelijk huishoudens van niet-westerse allochtonen. Er van uitgaande dat het percentage ouderen in de bijstand per bevolkingsgroep (autochtoon, westers- en niet-westerse allochtoon) gelijk blijft kan op basis van de ontwikkeling in de samenstelling van de bevolking geraamd worden hoeveel ouderen in de toekomst aangewezen zullen zijn op een bijstandsuitkering (SVB 2003). Dan blijkt dat het in 2020 zou kunnen gaan om 55.000 huishoudens in 2030 om 95.000 huishoudens (figuur 6.6). Ten opzichte van het totale aantal huishoudens boven de 65 jaar is dit een stijging van 1.5% in 2006 tot 4% in 2030. De dynamische vooruitberekening van de gehele bevolking levert een vergelijkbaar beeld op.

Figuur 6.6 Ontwikkeling aantal huishoudens met een bijstandsuitkering, 2005-2030

Vanaf 2015 vervalt de partnertoeslag in de AOW. Dit betekent dat de nieuwe 65 plussers met een partner beneden de 65 vanaf dat moment geen toeslag meer krijgen wanneer deze partner onvoldoende eigen inkomen heeft. In 2020 gaat het om 237.000 gevallen waarin geen recht meer bestaat op een toeslag. Wanneer in deze gevallen ook de AOW gerechtigde onvoldoende inkomen heeft, kan er tijdelijk recht ontstaan op een aanvullende bijstandsuitkering. Voor zover er met toeslag sprake zou zijn geweest van een bovenminimaal inkomen, leidt dit tot een toename van het aantal minima. Mede omdat dit slechts tijdelijk is (totdat de jongste partner 65 wordt) gaat het hier om minder gevallen dan bij de korting vanwege een onvolledige AOW opbouw.

Oudere vrouwen

In hoofdstuk 1 bleek dat het bij ouderen met een laag inkomen vooral gaat om alleenstaande vrouwen boven de 75-80 jaar. Dit kan te maken hebben met een geringe pensioenopbouw of slechte of ontbrekende nabestaandenpensioenen. Het SCP concludeert in de rapportage ouderen (2006) dat op dit moment de eerste factor het belangrijkste is.

Door de gestegen arbeidsparticipatie heeft de toekomstige generatie oudere vrouwen steeds vaker pensioen opgebouwd. Doordat in Nederland veel vrouwen in deeltijd werken en verondersteld wordt dat dit in de toekomst niet sterk zal veranderen, resulteert hierdoor ook in de toekomst vaak een laag aanvullend pensioen. Ten opzichte van de huidige oudere vrouwen is er desondanks sprake van een flinke verbetering.

De pensioenopbouw van vrouwen is niet strikt individueel. Na scheiding vindt bij een ongelijke inkomensaanbreng van beide partners vaak pensioenverevening plaats. Na het overlijden van een partner ontstaat recht op nabestaandenpensioen gebaseerd op het inkomen van de partner. Bij de nabestaandenpensioenen is de laatste jaren steeds vaker sprake van pensioenen op risicobasis. Na afloop van het dienstverband bestaat dan geen recht op nabestaandenpensioen meer. Omdat risicoverzekeringen nog niet zo lang bestaan, is nog veel nabestaandenpensioen opgebouwd. Bovendien kan gebruik gemaakt worden van het recht om op de pensioendatum oudedagspensioen om te zetten in nabestaandenpensioen. In de modelberekening wordt verondersteld dat dit altijd plaats vindt wanneer de inkomensachteruitgang bij overlijden van de partner te groot wordt (zie hoofdstuk 4). Hier ligt een eigen verantwoordelijkheid van de betrokkenen.

Tabel 6.6 geeft de ontwikkeling van het aanvullend pensioen van mannen en vrouwen. Het pensioeninkomen van vrouwen blijkt in de toekomst verder te verbeteren. De verbetering is het grootst bij vrouwen boven de 80 jaar. Deze groep heeft in 2006 vaak geen of een laag aanvullend pensioen. De verbetering is bij vrouwen aanzienlijk groter dan bij mannen. Ook onder de nieuwe generaties oudere (65-69 jarigen) stijgt het pensioen bij vrouwen meer dan bij mannen.

Tabel 6.6 Ontwikkeling individueel bruto aanvullend pensioen (prijzen 2006)

	2006	Ontwikkeling (2006=100)				2030
	niveau	2006	2010	2020	2030	prijzen 06
Mannen						
65+	8970	100	107	152	187	16780
65-69	8190	100	123	193	213	17470
80+	6820	100	117	169	226	15420
Vrouwen						
65+	2710	100	113	202	286	7740
65-69	3100	100	121	189	289	8950
80+	2130	100	114	236	337	7180

Bron: WBO/MICROS

In 2006 is het gemiddelde aanvullende pensioen van mannen meer dan drie keer zo hoog als dat van vrouwen. In 2030 is het pensioen van mannen ruim het dubbele van dat van vrouwen. De verschillen zijn dus verkleind maar blijven nog aanzienlijk.

Ouderen met een laag inkomen

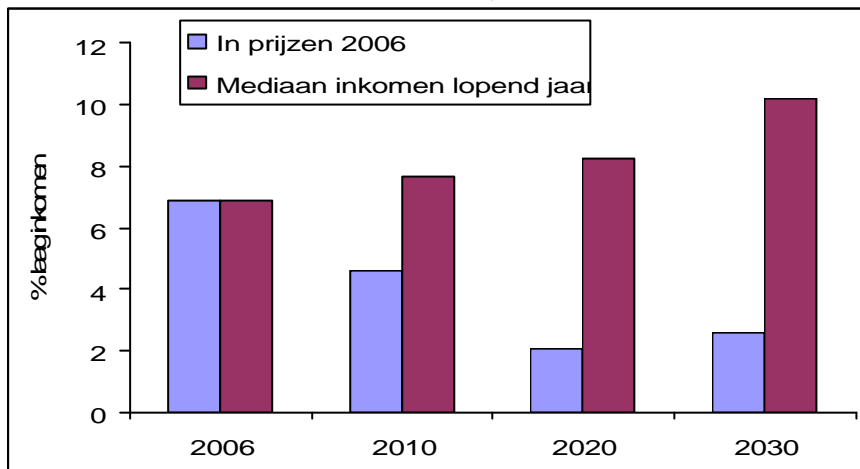
Iedere verdeling heeft zijn onderkant. Dat zal ook de komende jaren zo zijn, hoe het inkomen van de ouderen met het laagste inkomen ook stijgt. De vraag of de omvang van de onderkant toe- of afneemt kan dan ook alleen beantwoord worden door vergelijking te maken met de inkomensontwikkeling van een andere groep. Dat kan bijvoorbeeld de gemiddelde Nederlander zijn.

Hier definiëren we een lage welvaart als een gestandaardiseerd inkomen dat lager is dan 60% van het inkomen van de mediane Nederlander in een bepaald jaar. In EU-verband wordt deze grens aangeduid als "poverty risk". Dit is een relatieve grens: naarmate de algemene welvaart stijgt, stijgt ook de norm waaraan getoetst wordt wie een lage welvaart heeft. Het aantal ouderen met een lage welvaart neemt

alleen af wanneer het inkomen van ouderen aan de onderkant meer stijgt dan het inkomen van de mediane Nederlander. Dit blijkt niet het geval te zijn waardoor het aandeel oudere huishoudens met een laag inkomen toe neemt (figuur 6.7). Dit is het gevolg van de toename van het aantal gekorte AOW uitkeringen. Hierdoor stijgt het inkomen aan de onderkant minder snel.

Een andere mogelijkheid zou zijn de inkomensgrens in 2006 eenmalig vast te stellen en daarna te indexeren met de bijvoorbeeld de prijsontwikkeling. In dat geval zorgt iedere koopkrachtstijging van ouderen na 2006 voor het verkleinen van de omvang van de onderkant, ook al is deze stijging minder dan van de gemiddelde (mediane) Nederlander. Volgens deze norm neemt het aandeel ouderen met een laag inkomen de komende decennia af tot bijna een derde van het huidige aandeel. Ouderen met een laag inkomen zijn dus ten opzichte van de huidige situatie (reëel) beter af maar ten opzichte van de toekomstige mediane Nederlander verslechtert de positie van ouderen met een laag inkomen.

Figuur 6.7 Ontwikkeling aandeel huishoudens met een gestandaardiseerd inkomen beneden 60% van de mediaan, 2006-2030

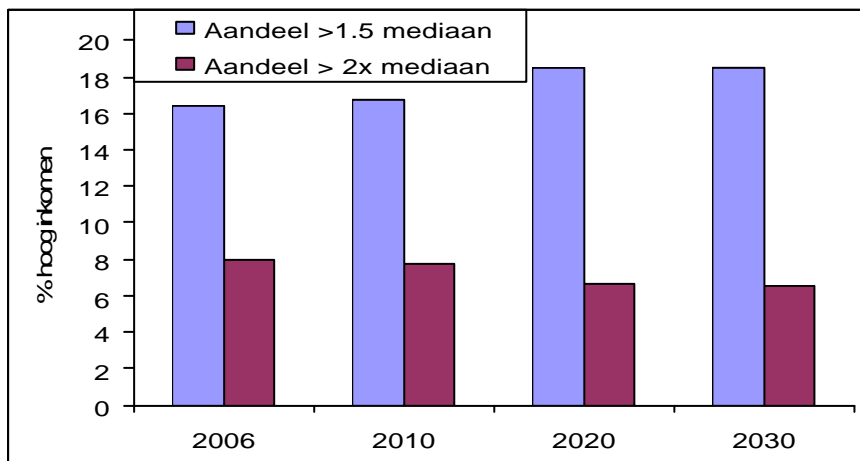

Bron: WBO/MICROS

Welvarende ouderen

In het algemeen stijgt het inkomen van ouderen. De vraag is of onder de ouderen een steeds grotere groep welvarende ouderen gaat ontstaan. Hierbij definiëren we welvend als een gestandaardiseerd inkomen dat hoger is dan 150% of 200% van het mediane inkomen van de gehele bevolking in een bepaald jaar. Dit is een relatieve grens: naarmate de algemene welvaart stijgt, stijgt ook de norm waaraan getoetst wordt wie een hoog inkomen heeft.

Figuur 6.8 Aandeel oudere huishoudens met gestandaardiseerd inkomen boven 1.5x en 2x mediaan, 2006-2030

Bron: WBO/MICROS

In 2006 heeft 16% van de huishoudens boven de 65 een inkomen boven 1.5x de mediaan (figuur 6.8). De helft daarvan heeft een inkomen boven 2x de mediaan. Het percentage ouderen met een inkomen boven 1.5 x de mediaan blijkt in de loop der jaren verder toe te nemen. Het deel met een inkomen boven 2x modaal blijkt echter tegelijkertijd af te nemen. Het aandeel welvarende ouderen wordt dus groter. Daarbij gaat het vooral om de groep met een inkomen vlak boven 1.5x modaal. De groep meest welvarende ouderen wordt naar verhouding iets kleiner.

6.6 Veranderingen in de inkomensverschillen onder ouderen

Iedere verdeling heeft een onderkant en bovenkant, wat er ook met de hoogte van het inkomen gebeurt. De inkomensverschillen kunnen gemeten worden door te kijken naar welk deel van het totale inkomen terecht komt bij lage, midden of hoge inkomens.

De middengroepen gaan de komende jaren een steeds groter deel van het totale inkomen van ouderen verwerven. De nieuwe instroom van ouderen heeft een hogere opleiding, meer pensioen opgebouwd en daardoor vaker een middeninkomen. De grotere beloningsverschillen onder de werkenden als gevolg van de grotere vraag naar hoger opgeleiden leidt niet tot aanzienlijk grotere inkomensverschillen onder de ouderen. In tegenstelling tot een eindloonsysteem zorgt het middelloon systeem ervoor dat een geleidelijke toename van beloningsverschillen onder de werkenden ook geleidelijk doorwerkt in het aanvullend pensioen.

Het hogere inkomensaandeel van de middengroepen gaat ten koste van de laagste en hoogste inkomensgroepen (tabel 6.7). De hoogste inkomensgroep heeft vaak al een volwaardig pensioen waardoor de verbeteringen daar kleiner zijn. Ook geldt dat carrièremakers die eindigen met een hoog inkomen minder voordeel hebben van het middelloonstelsel dan van het eindloonsysteem. Aan de onderkant speelt de toename van het aandeel onvolledige AOW uitkeringen een rol.

Wanneer iedere 20%-groep ook 20% van het inkomen zou ontvangen, zouden er geen inkomensverschillen zijn. Het afnemende inkomensaandeel van de eerste (laagste) 20%-groep betekent een groter verschil met het inkomensaandeel van 20% en zorgt daarmee voor grotere inkomensverschillen. Het toenemende inkomensaandeel van de middengroepen zorgt in de 2^e en 3^e 20%-groep voor kleinere inkomensverschillen en in de 4e 20% groep voor grotere verschillen. De afname van het inkomensaandeel van de hoogste inkomensgroep zorgt weer voor kleinere inkomensverschillen.

Over het geheel genomen is er geen sprake van grote verschuivingen. Wanneer we de inkomensverschillen uitdrukken in één getal, de ginicoëfficiënt, dan blijken de inkomensverschillen onder ouderen over een periode van 25 jaar iets kleiner te worden. De verschillen zijn echter zeer gering.

Tabel 6.7 Gestandaardiseerde inkomensverdeling ouderen

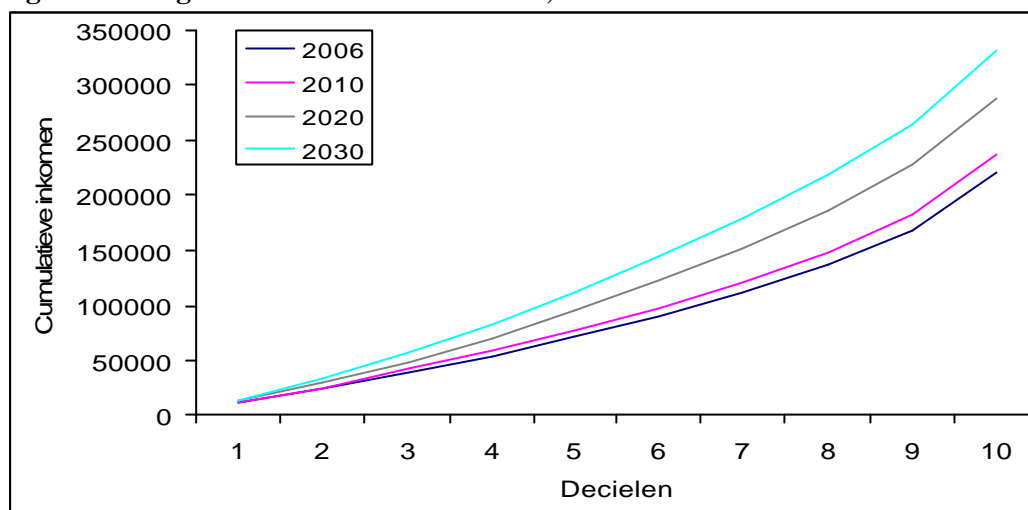
	Inkomensaandeel (%)			
	2006	2010	2020	2030
1 ^e (laagste) 20% groep	11.1	10.8	10.3	9.9
2 ^e 20% groep	13.6	13.7	14.3	14.9
3 ^e 20% groep	16.3	16.7	18.0	18.5
4 ^e 20% groep	21.3	21.7	22.5	22.6
5 ^e (hoogste) 20% groep	37.6	37.2	34.8	34.1
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0
Ginicoëfficiënt	0.209	0.207	0.205	0.204

Bron: WBO/MICROS

Omdat de totale welvaart van ouderen groeit, wil een afname van het inkomensaandeel van de laagste inkomensgroep niet zeggen dat de laagste inkomens er ook op achteruit gaan. Er kan worden aangetoond dat de totale welvaart in een land altijd hoger is wanneer x % van de bevolking met het

laagste inkomen in de nieuwe situatie een hoger inkomen heeft dan in de oude situatie. Er is dan sprake van gegeneraliseerde Lorenz dominantie. Figuur 6.9 geeft de gegeneraliseerde Lorenz curve. Hierbij zijn op de horizontale as de ouderen gerangschikt naar hoogte van het gestandaardiseerde inkomen en is op de verticale as het cumulatieve inkomen (prijzen 2006) weergegeven. Uit de figuur blijkt dat de laagste inkomens in de loop der tijd zijn steeds beter af zijn. De curven snijden elkaar niet.

Figuur 6.9 Gegeneraliseerde Lorenz curven 2006-2030

Bron: WBO/MICROS

In 2006 zijn in de onderkant van de welvaartsverdeling van ouderen de alleenstaande vrouwen en de oudste leeftijdsgroepen oververtegenwoordigd. Aan de onderkant van de welvaartsverdeling van ouderen wordt de groep met een gekorte AOW uitkering en aanvulling uit de bijstand groter. Tegelijkertijd stijgt het gemiddelde pensioeninkomen van vrouwen aanzienlijk. De vraag is of als gevolg van deze verschuivingen de samenstelling van de onderkant van welvaartsverdeling verandert.

Dat blijkt nauwelijks het geval te zijn (tabel 6.8). De verschuivingen in de huishoudsamenstelling van ouderen aan de onderkant zijn beperkt. Dit ondanks de hogere aanvullende pensioenen van vrouwen. Dit komt voor een deel omdat samenwonende vrouwen met een gering arbeidsverleden en daarmee laag pensioen vaak een partner hebben met een hoger pensioen. Als weduwe zijn zij niet alleen afhankelijk van de eigen pensioenopbouw maar profiteren ook van een nabestaandenpensioen gebaseerd op het hogere partnerpensioen.

De alleenstaande vrouwen aan de onderkant die wel profiteren van een hogere pensioenopbouw, worden vervangen door nieuwe generaties (vaak allochtone) vrouwen met een gekorte AOW en weinig pensioenopbouw. Ook in 2030 zijn er nog huishoudens met een laag of zonder aanvullend pensioen (tabel 6.1, 6.2). Het aantal gekorte AOW uitkeringen onder de laagste inkomensgroep neemt fors toe.

Aan de onderkant blijft het aandeel ouderen boven de 80 jaar ook de komende jaren sterk oververtegenwoordigd. De 55 plussers in 2005 zijn in 2030 80+. De later instromende cohorten hebben naar verhouding een hoger aanvullend pensioen (langer pensioenverzekerd arbeidsverleden, hogere opleiding), waardoor deze hoger in de verdeling terecht komen. Zolang het inkomen van de nieuwe instroom blijft verbeteren, zijn oudere generaties (veelal alleenstaande vrouwen) dus vaker te vinden aan de onderkant van het inkomensgebouw. Pas wanneer de inkomensverbetering van nieuwe instromers zich stabiliseert verandert de situatie. De oververtegenwoordiging van alleenstaande vrouwen aan de onderkant ligt in die zin vooral aan de rijkere jongere generaties.

Tabel 6.8 Huishoudens van ouderen met hoge en lage inkomens (gestandaardiseerd)

	Laagste 25% 2006	Laagste 25% 2030	Hoogste 25% 2006	Hoogste 25% 2030
<i>Huishoudsituatie:</i>				
	%			
Mannen alleen	13	12	16	29
Vrouwen alleen	58	59	30	21
Paren	29	29	54	50
Totaal	100	100	100	100
<i>Leeftijd:</i>				
65-69	19	22	23	31
70-74	25	23	33	28
75-79	24	21	23	21
80+	33	34	22	19
Totaal	100	100	100	100
<i>Overig:</i>				
Niet-westers allochtoon	4	13	1	2
Onvolledig AOW	13	28	3	3

Bron: WBO/MICROS

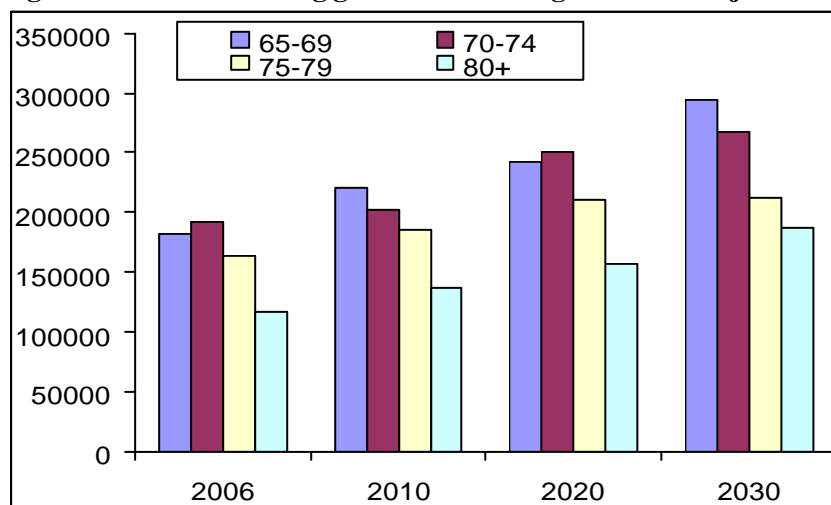
Aan de bovenkant zijn de verschuivingen in de huishoudsamenstelling groter dan aan de onderkant. Doordat de levensverwachting van mannen meer stijgt dan van vrouwen neemt het aantal alleenstaande mannen onder de ouderen toe. Zij hebben vaak een hoger inkomen dan alleenstaande vrouwen. Ook onder de nieuwe instroom van ouderen hebben alleenstaande mannen vaak een hoger inkomen dan alleenstaande vrouwen. De nieuwe instroom van ouderen is in het algemeen geconcentreerd bij de hogere inkomensgroepen. Hierdoor neemt het aandeel 65-69 jarige in de hoogste inkomensgroep sterker toe dan aan de onderkant.

6.7 Veranderingen in het vermogen van ouderen

In 2005 beliep het gemiddelde vermogen per huishouden (65-min en ouderen) ruim 170.000 euro. Dit is exclusief het opgebouwde pensioenvermogen. Bij de toekomstige ontwikkeling van het vermogen speelt een rol welk deel van de ouderen een eigen woning heeft en in hoeverre de prijs van die woningen meer is gestegen dan de resterende hypotheekschuld. Daarnaast speelt een rol of ouderen op 65 jarige leeftijd een hoger financieel vermogen hebben en in hoeverre ze dit vermogen aan te wenden voor consumptie. Ook de vermogensgroei door beleggingen is van invloed.

Er zijn veel onzekerheden rond de toekomstige ontwikkeling van het vermogen. Gegeven de veronderstellingen uit hoofdstuk 5 resulteert het volgende verloop van het totale vermogen van ouderen in prijzen van 2006.

Figuur 6.10 Ontwikkeling gemiddeld vermogen naar leeftijdsklasse (prijzen 2006), 2006-2030

Bron: WBO/MICROS

Het totale vermogen van ouderen neemt meer toe dan de inflatie. Het aandeel ouderen met een eigen woning neemt in de toekomst verder toe. Dit hangt samen met de toename van het eigen woning bezit onder de 45-65 jarigen in de afgelopen jaren en doordat ouderen niet sterk geneigd zijn over te stappen naar een huurwoning. Tegelijkertijd stijgen de woningprijzen 1% meer dan de inflatie. De totale waarde van het vermogensbezit stijgt hierdoor. Het deel van de eigen woningbezitters onder de ouderen dat nog een hypotheek heeft verdubbeld. Dit beperkt de vermogensgroei. De populariteit van aflossingsvrije hypotheeklen onder ouderen draagt hier aan bij. Per saldo groeit het eigen vermogen van ouderen in de eigen woning.

Het overige vermogen stijgt ook maar minder dan het vermogen in de eigen woning. Het overige financiële vermogen dat ouderen op 65 jarige leeftijd hebben opgebouwd groeit. Na de 65 jarige leeftijd neemt dit vermogen geleidelijk af. Dit komt enerzijds omdat oudere generaties minder vermogen hadden op 65 jarige leeftijd en anderzijds door het ontsparen na de 65 jarige leeftijd. Verondersteld is dat het ontsparen toeneemt. Alleen ouderen met een relatief hoog vermogen reserveren voor erfgenamen en zij zetten daar bovendien steeds minder geld voor opzij. Hierdoor neemt het vermogensbezit in de loop der tijd steeds sterker af met de toename van de leeftijd. Dit verkleint het aanwezige financiële vermogen.

Gevolg van deze ontwikkelingen is dat het totale vermogen niet sterk stijgt. Dit komt doordat ouderen een steeds groter deel van het vermogen (al dan niet via een hogere hypotheek) gebruiken voor consumptie. Uiteraard blijven er veel onzekerheden. Een plotselinge stijging van de huizenprijzen of waardestijging van beleggingen kan het vermogen van ouderen veel sterker doen stijgen.

Niet alle ouderen beschikken over een substantieel vermogen. Vermogen is ongelijker verdeeld dan inkomen. In 2006 heeft 40% van de ouderen nauwelijks inkomen uit vermogen en is 69% van het totale vermogen geconcentreerd bij 20% van de huishoudens.

Tabel 6.9 Vermogensverdeling van ouderen

	2006	2010	2020	2030
1 ^e (laagste) 20% groep	-1	-1	-1	-1
2 ^e 20% groep	0	0	2	5
3 ^e 20% groep	6	9	13	14
4 ^e 20% groep	26	26	25	25
5 ^e (hoogste) 20% groep	69	66	61	57
Totaal	100	100	100	100

Bron: WBO/MICROS

Het eigen vermogen stijgt in de loop der jaren naar verhouding het meest onder de huishoudens met een vermogen in het 2^e en 3^e deciel. De grote vermogensbezitters onder de ouderen gaan er minder op vooruit volgens deze vooruitberekening.

6.8 Inkomen en vermogen

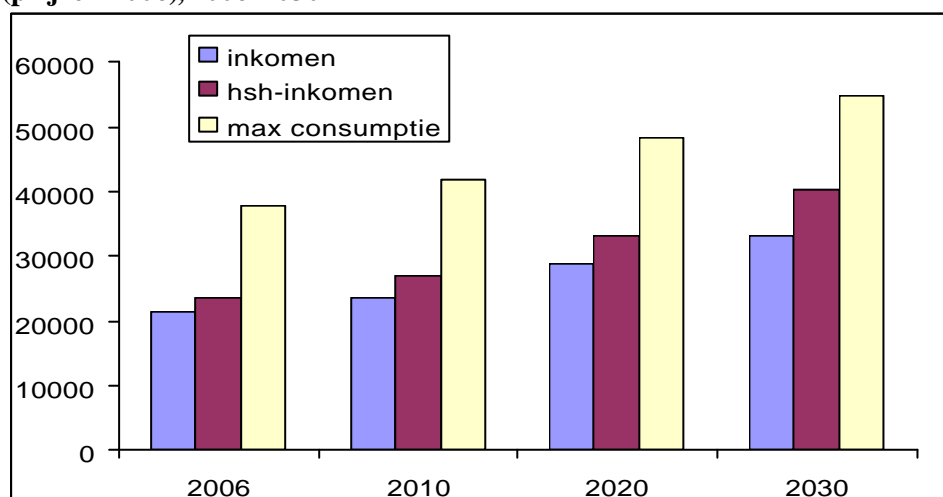
Door de toename van het beschikbare vermogen hebben toekomstige ouderen meer mogelijkheden om hun consumptie te vergroten dan de huidige ouderen. Nieuwe financiële producten kunnen het daarbij mogelijk maken om bijvoorbeeld het vermogen in de eigen woning te benutten zonder te verhuizen naar een huurwoning of goedkopere koopwoning. Door het grote belang van het vermogen geeft het inkomen een steeds minder goed beeld van de bestedingsmogelijkheden van ouderen. Daar komt nog bij dat naarmate ouderen een groter deel van dit inkomen consumeren het inkomen (uit vermogen) daalt.

In de literatuur wordt inkomen ook wel gedefinieerd als de maximale consumptie welke mogelijk is zonder dat het reële vermogen afneemt (het Haig-Simons-Hicks (HSH) concept). Inkomen is dan gelijk aan consumptie plus de verandering van de waarde van het vermogen. Consumptie is gelijk aan het besteedbare inkomen minus sparen. Dit impliceert dat volgens deze definitie naast het besteedbare inkomen ook een verandering in het vermogen die niet wordt veroorzaakt door sparen als inkomen worden geteld. Een waardestijging van de eigen woning is dan inkomen.

Consumptie die ten koste gaat van het vermogen, het interen op het vermogen, wordt hierbij opgevat als welvaartsverlies. Voor ouderen spreekt dit echter niet voor zich. Ouderen hoeven hun vermogen niet op peil te houden. Zij kunnen hun vermogen over de rest van het leven zelf consumeren of overdragen aan de volgende generatie. Deze keuze is aan hen zelf. De maximale consumptie van ouderen is gelijk aan het vermogen plus het toekomstige inkomen verdeeld over de resterende levensverwachting. Er van uitgaande dat ouderen de voorkeur hebben voor een gelijkmatige verdeling van de consumptie over de resterende verwachte levensduur kan de maximale consumptie in het lopende jaar worden berekend als het inkomen in dat jaar plus een gelijkblijvende annuïteit waarmee het vermogen gedurende de verwachte levensduur wordt geconsumeerd. Dit geeft een beeld van de maximale consumptie van ouderen waarbij het vermogen volledig wordt benut voor consumptie. Deze maximale consumptie zal niet altijd volledig worden benut. Vanwege de onzekere levensverwachting of verwachte kosten voor (onverzekerde) zorg in de laatste levensjaren zullen mensen wellicht minder consumeren dan maximaal mogelijk zou zijn. Verder moet bedacht worden dat het gaat om de op een bepaald moment resterende consumptiemogelijkheden, gegeven de al eerder gemaakte keuzen om vermogen al dan niet aan te wenden voor consumptie. Een keuze voor meer consumptie verkleint dus de maximaal resterende consumptiemogelijkheden.

Onderstaande figuur geeft een beeld van het gestandaardiseerde inkomen volgens de drie verschillende definities.

Figuur 6.11 Ontwikkeling inkomen en beste dingsmogelijkheden ouderen (prijzen 2006), 2006-2030

Bron: WBO/MICROS

De hoogte van het (gestandaardiseerde) HSH inkomen is afhankelijk van de stijging van de waarde van het vermogen in het betreffende jaar. Dit kan van jaar op jaar verschillen. In de figuur is het HSH inkomen steeds hoger dan het besteedbare huishoudinkomen. Bij het vaststellen van de maximale consumptiemogelijkheden spelen de omvang van het totale vermogen en de resterende levensverwachting een rol. Dit levert een stabiel beeld op. De maximaal resterende consumptie van ouderen is ongeveer twee keer zo hoog als het gestandaardiseerde inkomen. Dit blijft ook de komende jaren zo. In euro's gaat het om een steeds groter bedrag dat beschikbaar kan worden gemaakt voor consumptieve doeleinden of overgedragen kan worden naar de jongere generatie.

Bij ruim de helft van de ouderen is de maximaal resterende consumptie uit het beschikbare vermogen groter dan het netto inkomen uit aanvullend pensioen. Het opbouwen van een vermogen is voor deze groep dus belangrijker geweest dan het opbouwen van een aanvullend pensioen.

Omdat het vermogen ongelijker is verdeeld dan het inkomen zijn ook de consumptiemogelijkheden ongelijker verdeeld dan het inkomen. De 20% ouderen met de hoogste consumptiemogelijkheden

beschikken over bijna de helft van de totale maximale consumptie van ouderen (tabel 6.10). Gemeten naar het inkomen kan de rijkste 20% over minder dan 40% van de welvaart beschikken (tabel 6.8). Omdat de vermogensverschillen kleiner worden, worden ook de verschillen in maximale bestedingsmogelijkheden tussen ouderen kleiner.

Tabel 6.10 Verdeling maximale bestedingsmogelijkhedenouderen

	2006	2010	2020	2030
1 ^e (laagste) 20% groep	6.6	6.4	6.6	6.8
2 ^e 20% groep	8.7	8.8	11.1	12.4
3 ^e 20% groep	13.6	14.5	16.7	17.4
4 ^e 20% groep	22.6	22.9	23.1	23.2
5 ^e (hoogste) 20% groep	48.6	47.4	42.5	40.4
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0

Bron: WBO/MICROS

7 Kansen en risico's

In de hoofdstukken 2 tot en met 5 komt naar voren dat de inkomensontwikkeling van ouderen door erg veel factoren wordt beïnvloed. Zowel volume ontwikkelingen (demografie, arbeidsparticipatie), economische ontwikkelingen (lonen, rente), premies en belastingen, spaargedrag alsmede instituties (vormgeving pensioenen) spelen een rol. Al deze ontwikkelingen kunnen anders lopen dan verondersteld in het basispad uit hoofdstuk 6. Dit kan zowel in positieve als in negatieve zin.

Een sterkere stijging van de arbeidsparticipatie behoort tot de mogelijkheden en heeft gevolgen voor het inkomen van ouderen via lagere financieringslasten van de vergrijzing en een hogere pensioenopbouw. De toekomstige ouderen zijn vaak hoger opgeleid. Een deel van hen kan ook na de 65 jarige leeftijd actief blijven op de arbeidsmarkt en daarmee inkomen verwerven. Ouderen kunnen ook gezonder oud worden waardoor de kosten van de gezondheidszorg en dus de zorgpremies minder stijgen.

Tegelijkertijd bestaat er een beleggingsrisico dat de vermogens van pensioenfondsen kan aantasten en kan leiden tot hogere premies en lagere indexering van pensioenen. Ook het vermogen van ouderen kan hierdoor negatief beïnvloed worden. De levensverwachting zou verder kunnen stijgen dan verondersteld in de vooruitberekening. Dit betekent hogere financieringslasten voor de AOW en hogere verplichtingen voor de pensioenfondsen. Een groter aantal allochtone ouderen met gekorte AOW kan besluiten toch maar in Nederland te blijven, waardoor het aantal ouderen met een laag inkomen in Nederland sterker toeneemt.

De invloed van een tweetal onzekerheden worden hier kort verkend.

Lagere beurskoersen

Door het omvangrijke vermogen dat opzij is gelegd voor de toekomstige pensioenen, is Nederland gevoelig voor dalende beleggingsresultaten. Een dalend vermogen leidt tot hogere pensioenpremies en kortingen op de indexering van de pensioenen. Ook ouderen zelf zijn door het toegenomen vermogensbezit gevoelig geworden voor ontwikkelingen op de financiële markten.

Als variant is hier gekozen voor een daling van de waarde van de risicovolle beleggingen in 2010 met 20%. Dit is een structurele daling; er vindt dus in de jaren daarna geen koersherstel plaats. Omdat ongeveer de helft van het vermogen van pensioenfondsen risicovol belegd is, betekent dit een daling van het vermogen van pensioenfondsen met 10%. Het rendement op beleggingen blijft gelijk aan het basispad.

Grotere deeltijdbanen

Door het grote aantal deeltijdbanen is er in Nederland nog veel ruimte voor een vergroting van de arbeidsparticipatie via grotere deeltijdbanen. De arbeidsparticipatie kan ook stijgen wanneer meer niet-werkende partners gaan werken. In het eerste geval krijgen de werkenden in het basispad een hoger inkomen (en hogere pensioenrechten), in het tweede geval neemt het aantal tweeverdieners toe. Dit zorgt in beide gevallen voor een bredere grondslag voor het financieren van de kosten van de AOW en de zorg.

Als variant is hier gekozen voor stijging van de arbeidsduur van alle deeltijdwerkers met 10% in 2010. Dit leidt tot een evenredige verhoging van het loon. Alle andere veronderstellingen zoals eerder beschreven blijven gelijk.

De gevolgen voor het inkomen van ouderen

Tabel 7.1 geeft de ontwikkeling van het gemiddelde inkomen en vermogen van ouderen uit de basissituatie en de twee varianten.

Tabel 7.1 Kerncijfers inkomenspositie ouderen

Indicator	2006	2010	2020	2030
<i>Basispad</i>				
Reëel inkomen ouderen	100	108	131	152
Vermogen ouderen	100	108	126	139
<i>Lagere beurskoersen</i>				
Reëel inkomen ouderen	100	104	128	149
Vermogen ouderen	100	100	117	131
<i>Grotere deeltijdbanen</i>				
Reëel inkomen ouderen	100	108	131	154
Vermogen ouderen	100	108	125	138

Bron: WBO/MICROS

Het gevolg van de verlaging van het vermogen van pensioenfondsen is dat in 2030 de indexering met 5% is gekort en de pensioenpremie hoger ligt dan in het basispad. Het besteedbare huishoudinkomen van ouderen neemt hierdoor 3% minder toe. Het vermogen van ouderen stijgt 8% minder.

Een stijging van de arbeidsduur van deeltijdwerkers met 10% in 2010 werkt pas op langere termijn door naar het inkomen van ouderen. In 2030 is het inkomen van ouderen 2% hoger dan in het basispad.

Een vergelijking met de eerdere verkenning

In 2001 is een ook een verkenning van de toekomstige inkomenspositie van ouderen gemaakt (Sociale nota 2001). Tussen deze twee verkenningen hebben grote veranderingen plaats gevonden. Zo is het eindloonsysteem in de meeste pensioenregelingen vervangen door middelloon systeem. Omdat ook de pensioenopbouw is aangepast leidt dit niet noodzakelijk tot lagere aanvullende pensioenen. Verder zijn de mogelijkheden om vervroegd uit te treden aangepast en is de instroom in de arbeidsongeschiktheid beperkt. Dit zorgt een hogere pensioenopbouw en voor een hoger inkomen van ouderen. Daar staat tegenover dat het CPB nu uitgaat van een structureel lagere arbeidsparticipatie van vrouwen. Dit zorgt op termijn voor lagere aanvullende pensioenen. Ook wordt de rentevoet structureel lager ingeschat. In de eerdere verkenning werd, net als nu, uitgegaan van een volledige indexering van aanvullende pensioenen. De verslechtering van de vermogenspositie van pensioenfondsen die is opgetreden is inmiddels weer dusdanig hersteld dat deze veronderstelling onveranderd is gebleven.

Omdat nu ook de ontwikkeling van het inkomen uit 3^e-pijlerpensioenen en het inkomen uit vermogen in kaart is gebracht zijn en de vooruitberekening op basis van nieuw onderzoek verder kon worden verbeterd, zijn de resultaten niet helemaal vergelijkbaar. Het algemene beeld van een toenemend aandeel ouderen met hogere aanvullende pensioenen, een groeiende groep ouderen met gekorte AOW en een stijging van het reële inkomen van ouderen blijft echter hetzelfde.

Bijlage 1 Het gebruikte model

1.1. Algemeen

De toekomstige inkomenspositie van ouderen is in kaart gebracht met behulp van het microsimulatiemodel MICROS. Dit model is in staat om een micro modelpopulatie vanaf 1985 jaar te actualiseren. De modelpopulatie bestaat uit ongeveer 60.000 huishoudens en huishoudleden van 18 jaar en ouder. Deze modelpopulatie is afkomstig uit het WoningBehoeftenOnderzoek 2002 (WBO) van het ministerie van VROM.

Daarnaast bestaat het model uit de rekenregels die de veranderingen in het besteedbare huishoudinkomen beschrijven. Daarbij gaat het om alle bruto aanpassingen van lonen en uitkeringen evenals de sociale premies, belastingheffing en inkomensafhankelijke regelingen. Omdat ook veranderingen in omstandigheden mogelijk zijn (werkloos worden, met pensioen gaan, verhuizen etc.) bevat het model ook rekenregels om de hoogte van uitkeringen, pensioenen en woonlasten vast te stellen.

Statische en dynamische simulatie

Met het MICROS model kunnen de beschikbare gegevens van de huishoudens (huishoudensamenstelling, inkomensbronnen, inkomensniveaus, woonsituatie etc.) van jaar op jaar worden geactualiseerd. Dit kan zowel statisch, bij gelijkblijvende omstandigheden, als dynamisch, bij veranderende omstandigheden. Bij statische actualisatie blijven huishoudensamenstelling, inkomensbronnen en woonsituatie van de individuele cases ongewijzigd. Alleen het inkomen wordt gemuteerd. Hiermee wordt een beeld verkregen van de koopkrachtmutaties van de verschillende huishoudens als gevolg van veranderingen in regelgeving en mutaties in lonen, belasting, sociale premies en prijzen. De structuur van de modelpopulatie, zoals het aantal huishoudens, werklozen en werkenden, wordt bij statische simulatie aangepast door het wijzigen van de wegingsfactoren van de individuele cases.

Bij dynamische simulatie wordt op basis van overgangskansen vastgesteld welke gebeurtenissen plaats vinden (werkloos worden, verhuizen, gaan samenwonen etc.). Vervolgens worden de gevolgen van deze gebeurtenissen voor de beschikbare huishoudensvariabelen vastgesteld. De overgangskansen worden dusdanig berekend dat de gewenste randtotalen worden bereikt (aantal werklozen, arbeidsongeschikten, kinderen, ouderen etc.). Dynamische actualisatie van het databestand levert dynamische koopkrachtmutaties op en levert per persoon een historie van gebeurtenissen. In deze studie is gebruikt gemaakt van dynamische simulatie. Deze benadering is vooral geschikt voor lange termijn vooruitberekeningen. Kenmerken van de generaties die pensioen gaan, zoals opleiding, pensioenopbouw en vermogen schuiven in een model waarin iedereen elk jaar een jaar ouder wordt vanzelf door naar de nieuwe generaties ouderen.

Vaststellen overgangskansen

In het algemeen wordt voor de gebeurtenissen een initiële kans berekend waarbij rekening wordt gehouden met zoveel mogelijke relevante kenmerken van de persoon en het huishouden. Vervolgens wordt de initiële kans dusdanig gecorrigeerd dat het aantal gebeurtenissen overeenkomt met de beschikbare randtotalen (bv aantal geboorten naar leeftijd van de vrouw). Vergelijkbaar met statische herweging wordt er met correctiefactoren voor gezorgd dat met minimale aanpassing van de initiële kansen de gewenste omvang van de stromen wordt gerealiseerd.

Vaststellen gebeurtenissen

Wanneer de kans op een gebeurtenis voor iedere persoon bekend is moet nog worden vastgesteld welke personen de gebeurtenis feitelijk ondergaan. Dit kan door het trekken van een randomgetal tussen 0 en 1. Indien de kans kleiner is dan het randomgetal vindt de gebeurtenis plaats, anders niet (monte-carlo methode). Om de betrouwbaarheid van de simulatie ook bij kleinere aantallen gebeurtenissen te vergroten wordt hier echter gebruik gemaakt van speciale techniek. Deze zorgt ervoor dat het aantal gebeurtenissen voor alle geselecteerde subgroepen (bv. leeftijd x geslacht x opleiding) overeenkomt met de verwachtingswaarde binnen die groepen.

Voor en nadelen van microsimulatie

Het voordeel van het gebruik van microsimulatie is dat voor ieder jaar een nieuw databestand wordt verkregen waarmee dezelfde analyses mogelijk zijn als met het oorspronkelijke bestand. Dit maakt deze methode bij uitstek geschikt om veranderingen in de samenstelling van de bevolking en de inkomensverdeling in kaart te brengen. Microsimulatie wordt veelvuldig gebruikt om de effecten van stelselherzieningen of het gevoerde inkomensbeleid in kaart te brengen.

Het nadeel van vooral dynamische microsimulatie is dat het model vaak erg complex is. Er zijn vele gebeurtenissen die van invloed zijn op de inkomenspositie van huishoudens. Deze gebeurtenissen hangen deels met elkaar samen. Deze complexiteit maakt het model niet erg doorzichtig. Er zijn bovendien op vele deelreinen gedetailleerde veronderstellingen nodig waarvoor niet altijd onderzoek beschikbaar is. Vooral rond de vermogensvorming van huishoudens is niet zoveel bekend. Ook stelt het model hoge eisen aan het microbestand. Belangrijke ontbrekende gegevens, in dit geval ondermeer de gerealiseerde pensioenopbouw, moeten worden bijgeschat.

1. 2 Het dynamische model

De gebeurtenissen zijn onderverdeeld in een aantal groepen. Deze groepen worden achtereenvolgens doorlopen. Terugkoppeling naar eerdere gebeurtenissen is binnen een jaar niet mogelijk. Het werkloos worden kan bijvoorbeeld niet de eerder gemaakte keuze om het ouderlijke huis te verlaten ongedaan maken. Het model bevat een samenwoningmarkt, een woningmarkt en een arbeidsmarkt waar vraag en aanbod gekoppeld worden.

Tijdsverloop

Ieder jaar worden de leeftijden van alle huishoudleden met 1 jaar verhoogd. Bij het bereiken van de 65 jarige leeftijd ontstaat recht op AOW en eventueel een aanvullend pensioen. Bij de pensioenpremie en pensioenuitkering wordt uitgegaan van drie pensioenfondsen: het ABP, het PGGM en één fonds voor het particuliere bedrijfsleven. Bij het vaststellen van de hoogte van de uitkering wordt voor het particuliere bedrijf onderscheid gemaakt in eindloon, middelloon en defined benefit regelingen. Ook wordt onderscheid gemaakt in nabestaandenpensioen op risicobasis en op basis van opbouw.

Voor werknemers wordt de kans vastgesteld om binnen hetzelfde bedrijf carrière te maken of een periodieke loonsverhoging te ontvangen. Tevens wordt de hoogte van de mutatie vastgesteld. Dit is afhankelijk van leeftijd, opleiding, geslacht en arbeidsduur.

Demografie

De geboortekansen worden geschat op basis van leeftijd, opleidingsniveau en inkomensbron van de vrouw, burgerlijke staat, het aantal en de leeftijd van de aanwezige kinderen en het netto huishoudinkomen. De aldus berekende kans wordt vervolgens gecorrigeerd zodat het aantal geboorten overeen komt met de bevolkingsprognose.

De sterftkans wordt per leeftijdsjaar en geslacht vastgesteld aan de hand van een recente sterftetafel. Daarbij vindt ook een correctie plaats voor verschillen in levensverwachting naar opleidingsniveau. Vervolgens worden de kansen gecorrigeerd zodat de resultaten overeenkomen met de beschikbare statistische gegevens (sterfte naar leeftijdsklasse en geslacht, burgerlijke staat en wel/niet in inrichting of tehuis).

Nieuwe huishoudens van immigranten ontstaan door het kopiëren van al aanwezige huishoudens. Ieder huishouden heeft een (fictieve) kans om te immigreren, ofwel om gekopieerd te worden. Deze kans is afhankelijk van geboorteland, leeftijd en huishoudtype. De kans op emigratie is eveneens afhankelijk van geboorteland, leeftijd en huishoudtype. De kansen worden dusdanig berekend dat de aantallen emigranten en immigranten uit de bevolkingsprognose bereikt worden.

Opleidingen

Van alle scholieren wordt vastgesteld op welke school zij aan het einde van het jaar zitten. Wanneer

zij het onderwijs verlaten komen ze als schoolverlaters (met of zonder diploma) terecht op de arbeidsmarkt.

Voor de studenten is in de zgn. onderwijsmatrix per geslacht bekend wat de situatie een jaar later is: op een andere school, schoolverlater met of zonder diploma. Dit is de basis voor het berekenen van de overgangskansen. Aangezien de overgangsmatrix niet per leeftijdsjaar beschikbaar is worden de overgangen naar leeftijdsjaar geschat. Met verhoging van het opleidingsniveau na het verlaten van het onderwijs wordt geen rekening gehouden.

Huishoudvorming

Bij de huishoudvorming wordt gebruik gemaakt van een aantal landelijke overgangskansen uit het PRIMOS model (Ruimtelijk planbureau, 2003). De resultaten van dit model komen overeen met de huishoudenprognose van het CBS. De volgende gebeurtenissen worden onderscheiden:

- Uithuis gaan van thuiswonende kinderen
- De kans op samenwonen bij het uithuis gaan
- Gaan samenwonen door alleenstaanden en eenoudergezinnen
- Relatieontbinding samenwonenden
- Overgang naar verzorging- en verpleeghuizen

De overgangskansen worden per leeftijdsjaar en geslacht vastgesteld. In een aantal gevallen wordt onderscheid gemaakt naar het opleidingsniveau en geboortecohort.

Naast de huishoudovergangen wordt ook de kans op verhuizen vastgesteld. Wanneer het verschil tussen de feitelijke woonlasten en de te verwachten woonlasten op grond van huishoudsamenstelling en inkomenshoogte groter wordt, neemt de kans op verhuizen toe.

Op de relatiemarkt en woningmarkt worden respectievelijk samenwonende partners en woningen en woningzoekenden aan elkaar gekoppeld door een matchingsfunctie te minimaliseren. Op de woningmarkt wordt de kans op matching groter naarmate de gewenste woning en de aangeboden woning meer op elkaar lijken. Op de relatiemarkt is matching afhankelijk van leeftijd en opleidingsniveau van de potentiële partners.

Arbeidsmarkt

Op de arbeidsmarkt wordt voor iedereen op grond van persoons- en huishoudkenmerken de kans vastgesteld om een baan te hebben, werkloos te zijn, arbeidsongeschikt, vervroegd gepensioneerd te zijn of in de huishouding te zijn zonder uitkering. Daarbij wordt ook rekening gehouden met financiële overwegingen, zoals de financiële vooruitgang bij het vinden van een baan. Vervolgens worden een groot aantal gebeurtenissen gesimuleerd. De belangrijkste zijn:

- *Van werk naar werkloos.* De initiële instroomkans in de WW wordt gelijk gesteld aan de kans om in het betreffende jaar werkloos te zijn. Deze kans wordt vervolgens aangepast om de gewenste omvang van de instroom in de WW (per leeftijdsklasse en geslacht) te bereiken. De instroom in de WWB wordt grotendeels bepaald door andere gebeurtenissen (scheiding, doorstroom van WW naar WWB etc.).
- *Van werkloos naar werk.* Gegeven de werkloosheid aan het begin van het jaar, de verschillende overgangen in het jaar (werkloos worden, schoolverlaten, immigreren, emigreren, overlijden) en de gewenste mutatie in het bestand kan de uitstroom naar werk worden berekend. De initiële kans op een baan wordt gelijk gesteld aan de participatiekans. Deze kans wordt vervolgens dusdanig aangepast dat de berekende uitstroom naar werkloosheidsduur, huishoudsituatie en leeftijdsklasse wordt bereikt.
- *Veranderen van baan.* De kans op veranderen van baan is afhankelijk van leeftijd, geslacht, arbeidsduur, opleiding, sector en de werkgelegenheidsmutatie.

- *Veranderen van arbeidsduur in dezelfde baan.* De kans om van arbeidsduur te veranderen is afhankelijk van het verschil tussen de feitelijke en gewenste arbeidsduur. De gewenste arbeidsduur is afhankelijk van persoonkenmerken, huishoudsituatie en het financiële voordeel van participatie.
- *Van werk naar arbeidsongeschikt.* Deze kans wordt in eerste instantie gelijk gesteld aan de kans om arbeidsongeschikt te zijn. Correctie van deze instroomkans vindt plaats op basis van gegevens over de instroom in de arbeidsongeschiktheid naar leeftijdsklasse en geslacht.
- *Van arbeidsongeschikt naar werkloos.* De arbeidsongeschikten uit de vorige periode hebben een kans om weer arbeidsgeschikt te worden. Gegeven het aantal arbeidsongeschikten aan het begin van het jaar, de verschillende overgangen (arbeidsongeschikt geworden, 65 geworden, overlijden) en de gewenste mutatie in het bestand, kan de uitstroom worden berekend. De initiële uitstroomkans wordt gelijk gesteld aan de kans op een baan. Deze kans wordt vervolgens dusdanig aangepast dat de berekende uitstroom naar leeftijd, geslacht en mate van arbeidsongeschiktheid wordt bereikt.
- *Van werk naar vervroegd pensioen.* De initiële overgangkans wordt gelijk gesteld aan de kans om met vervroegd pensioen te zijn. Deze kans wordt vervolgens aangepast zodat de gewenste mutatie van het aantal vervroegd gepensioneerden wordt bereikt. Gegeven het aantal vervroegd gepensioneerden aan het begin van het jaar en de uitstroom (65 jaar worden) kan de benodigde instroom worden berekend.
- *Van huishouding naar werk.* De initiële kans om van huishouding (zonder uitkering) toe te treden op de arbeidsmarkt is afhankelijk van persoons- en huishoudkenmerken (opleiding, leeftijd, afhankelijke kinderen). Deze kans wordt vervolgens aangepast aan de omvang en verandering in de participatiekans. Iemand die niet werkt en een grote kans heeft om te gaan werken zal daardoor eerder herintreder worden dan iemand met een lage kans op werk. Een toename van de participatiekans zorgt daarnaast voor een grotere instroom naar werk.
- *Van werk naar huishouding.* De kans om van werk naar huishouding te gaan is gelijk aan 1 minus de kans om van huishouding naar werk te gaan.

Op de arbeidsmarkt worden werkzoekenden gekoppeld aan een baan. Alle vrijgevallende banen (door bijvoorbeeld pensioen, werkloosheid) worden verzameld op de arbeidsmarkt. Door de werkgelegenheidsmutatie toe te voegen of weg te halen van de arbeidsmarkt wordt het totale aantal opengevallen banen verkregen. Vervolgens moet vastgesteld worden welke werkzoekenden een baan vinden. Het aantal baanvinders is al voor een groot deel vastgelegd doordat de mutatie in het aantal werkloosheidsuitkeringen moet worden bereikt. Baanwisselaars laten een baan achter en vinden ook altijd een baan. Wat resteert zijn de stromen van en naar de huishouding. Wanneer het aantal werkzoekenden te laag is om alle banen te bezetten vinden meer potentiële herintreders een baan. Wanneer het aantal werkzoekenden te hoog is vindt in een aantal gevallen geen herintreding plaats.

Vervolgens worden de beschikbare banen gekoppeld aan de geselecteerde werkzoekenden die een baan vinden. Daarbij worden een aantal kenmerken van de baan doorgegeven aan de werkzoekenden. De kosten van de matching worden daarbij geminimaliseerd. De kosten worden hoger naarmate het verschil tussen gewenste en aangeboden arbeidsduur groter is. Het loon in de nieuwe baan wordt gelijk gesteld aan het verwachte loon (gezien de persoonskenmerken van de werkzoekende) met als minimum het loon in de vorige baan of de vervallen uitkering.

1.3 Het inkomen

In het model worden de volgende inkomensbestanddelen berekend:

Per inkomensbron:

- = Bruto inkomen (incl tegemoetkoming ziektekosten, auto zaak)
- pensioenpremie
- premies werknemersverzekeringen
- procentuele ziektekostenpremies
- belasting, premies volksverzekeringen
- = Netto inkomen per bron

Per persoon:

- netto loon, netto winst, netto freelance, netto uitkeringen
- nominale ziektekostenpremie
- =Netto individueel inkomen

Per huishouden:

- Netto individueel inkomen hoofd+partner
- + fiscaal effect eigen woning
- + fiscaal effect overig inkomen uit vermogen
- + fiscaal effect persoonsgebonden aftrekposten
- + economische huurwaarde eigen woning
- + ontvangen min betaalde rente
- + kinderbijslag
- + toeslagen (huur, zorgkosten, kinderopvang)
- + werkgeversbijdrage kinderopvang
- + tegemoetkoming studiekosten, studiefinanciering
- + gemeentelijk inkomensbeleid, langdurigheidstoelage
- betaalde alimentatie
- = Besteedbaar huishoudinkomen

Dit inkomen wordt vervolgens gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling (gestandaardiseerd). Daarbij wordt rekening gehouden met uitgaven voor kinderen (inclusief kinderopvang) en de schaalvoordelen van het samenwonen.

Literatuuroverzicht

CBS, 2005 Bevolkingstrends 1^e kwartaal 2005, Bevolkingsprognose 2004-2050

CBS, 2005 Bevolkingstrends 2^e kwartaal 2005, Huishoudensprognose 2004-2050

CPB 2005 CPB memorandum, Update Ageing/Toekomst welvaartstaat nummer 134

CPB 2006 Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances

CPB 2003a CPB Discussion paper 20, Rising skill premia

CPB, 2003b CPB Discussion paper 25, The lost race between schooling and technology

CPB, 2005 CPB Document Ageing and International Capital Flows

CPB, 2005 CPB Memorandum, Arbeidsproductiviteit op lange termijn in historisch en internationaal perspectief.

CPB, 2005 CPB Memorandum, Natural interest rates.

CPB, 2005, CPB document no 85, Can we afford to live longer in better health?

CPB, 2005, CPB Welke factoren bepalen de ontwikkeling van de huizenprijzen in Nederland?

CPB, 2006 Economische effecten van aanpassing fiscale behandeling eigen woning.

DNB, 2002 Onderzoeksrapport WO nr. 687 Vermogensbeheer Nederlandse gezinnen: analyse op basis van een enquête.

Latten, 2005 Uva, Zwanger van segregatie, Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie? Oratie Jan J. Latten

Rivm, 2004 Kosten van ziekten in Nederland, de zorgeuro ontrafeld.

SER, 2002 Advies nr. 02/08: Sociaal economisch beleid 2002-2006

SER, 2005 Advies nr. 05/02 Van alle leeftijden: Een toekomstgericht ouderenbeleid op het terrein van werk inkomen, pensioenen en zorg.

SCP, 2006 Rapportage ouderen 2006, veranderingen in de leefsituatie en levensloop

SVB, 2003 Kwartaalbericht AOW, Anw en AKW 1e kwartaal 2003, Steeds meer 65 plussers met bijstand

SVB, 2003 Kwartaalbericht AOW, Anw en AKW 3e kwartaal 2003, Toename 65-plussers met gekort AOW-pensioen

SZW 2001, Sociale nota 2001, Tweede Kamer vergaderjaar 2000-2001, 27402 nr. 2

SZW 2002 Werkdocument 230, De inkomenspositie van ouderen: Toekomstige ontwikkelingen en fiscalisering van de AOW premie

Ruimtelijk planbureau, 2003 Primos prognose 2003, de toekomstige ontwikkeling van bevolking, huishoudens en woningbehoefte